

Natuurhistorisch Maandblad 12

JAARGANG 103 • NUMMER 12 • DECEMBER 2014

Bijzondere bestuivers bij orchideeën

Het belang van uit productie
genomen akkers voor reptielen

MODEL

Ik ben geen modelbioloog. Daarbij doel ik niet op mijn specialisaties, de ecologie en de populatiegenetica, die alleszins aanschuiven tegen het geijkte prikken-beenbeeld, maar op de wijdverspreide werkwijze van collega's om ingewikkelde vraagstukken te modelleren om zo de samenhang in beeld te kunnen brengen. Ik ben het met die werkwijze oneens, omdat ze suggereert dat de natuur voorspelbaar zou zijn en dat met het draaien aan knoppen verschillende scenario's van natuurontwikkeling zichtbaar zouden kunnen worden gemaakt. De werkelijkheid blijkt vaak anders uit te pakken; dat is niet verwonderlijk omdat, ook met modelbijstellingen, door het simpele gebrek aan kennis niet alle cruciale parameters gevat kunnen worden. Keer op keer worden we verrast door nieuwe ecologische ontwikkelingen met onverklaarbare afnames of toenames van soorten die plotseling een heel onverwacht andere achtergrond blijken te hebben.

Tot de meest intrigerende kwesties in dit opzicht reken ik de toename van de mens. *Homo sapiens* ontstond in Afrika ongeveer 200.000 jaar geleden en had 125.000 jaar geleden naar schatting een populatie opgebouwd van tienduizend tot honderdduizend individuen. Daarna ging het crescendo. De vermeerdering van de moderne mens kostte niet alleen een drietal andere mensensoorten de kop, maar duizenden soorten planten en dieren, die door zijn ongebreidelde toename in de verdrukking kwamen zijn eveneens uitgestorven. De soorten die het overleefden blijken enorm in aantallen achteruit te zijn gegaan. Serengeti-toestanden met immense kuddes herbivoren en bijbehorende predatoren waren ooit overal ter wereld gemeengoed.

Vooral door zich tegen de natuur te keren, groeide de menselijke wereldpopulatie van enkele miljoenen in de klassieke oudheid, over een miljard rond 1800, naar ongeveer zeven miljard nu. In 2085 tellen we naar verwachting tien miljard zielen. De *New Scientist* wijdde begin 2014 enkele interessante artikelen aan dit onderwerp.

Het begrip demografische transitie krijgt hierbij veel aandacht. Bekend is dat het aantal nakomelingen stijgt naarmate de ontwikkeling van menselijke samenlevingen toeneemt. Betere gezondheidszorg en beter voedselaanbod liggen hieraan ten grondslag. In erg rijke, hoogontwikkelde, geïndustrialiseerde landen neemt het kinderaantal tegenwoordig echter weer af. In de EU bijvoorbeeld zou voor de instandhouding van de populatiegrootte een aanwas nodig zijn van 2,1 kind per vrouw. In de praktijk ligt dit getal op 1,6. El-

FOTO: ALENDERS

ke modellering heeft hier gefaald, temeer daar de achtergronden van het verschijnsel niet duidelijk zijn. Even is gedacht dat het lagere kinderaantal gunstig zou zijn, omdat dan meer aandacht gegeven zou kunnen worden aan ieder individueel kind. Deze investering zou zich in toekomstige generaties moeten uitbetalen in meer nakomelingen. Helaas toont recent Zweeds generatieonderzoek aan dat rijke familielijnen in omvang van hun nageslacht de laatste eeuwen minder succesvol zijn dan arme.

Thans is duidelijk dat in de rijke westerse samenleving vooral inkomen, status en macht eigenschappen zijn waaraan menselijk slagingssucces wordt afgemeten. Dit zijn eigenlijk latent aanwezige factoren die evolutionair hun voordeel hadden, omdat ze voor vrouwen de poort openden tot meer voedsel en betere mannen. In sommige populaties zijn deze menselijke karaktertrekken opnieuw

in beweging. Vooral voor vrouwen is momenteel een goede opleiding en een goede baan belangrijk en heeft het krijgen van kinderen geen prioriteit. Hiermee staat de mensheid voor een dilemma: de keuze voor ongebreidelde voortplanting boven status of een uitgekend weinig-kinderen beleid met behoud van carrière. De westerse vrouw heeft die keuze, met alle consequenties van dien, blijkbaar al gemaakt.

Dit komt onder meer tot uiting in het stijgende percentage vrouwen met een universitaire opleiding, de toename van leidinggevende functies onder het 'zwakkere geslacht', de profilering van vrouwen tot rolmodellen in politiek en media en het bewust uitdragen van sterke karakters in film- en mode-industrie. Actrices en fotomodellen mogen weer gehoord worden en vertegenwoordigen meer dan ooit het beeld van de zelfverzekerde westerse vrouw.

Het voortplantingssucces van de mens in onze westerse wereld is terecht gekomen op een ander plan, banale vrijerij weggeschoven in het verdomhoekje. Geboorteplanning past niet echt in een biologisch model, temeer daar het effect daarvan overal ter wereld afhankelijk is van de aanwending van vrouwelijke intelligentie. En die kan nogal eens variabel ingezet worden. Zonder gebruikmaking van biologische modellen voorspel ik de ondergang van het 'sterke' geslacht. Naar mijn mening houden de vrouwen van deze wereld nog behoorlijk wat achter de hand. Je loopt als vrouw tenslotte niet met alles te koop.

Bijzondere bestuivers bij orchideeën

DEEL 3: HONINGBIJ EN HOORNAAR ALS BESTUIVERS VAN DE BREDE WESPENORCHIS

Jean Claessens, Moorveldsberg 33, 6243 AW Geulle

Jacques Kleynen, Kuiperstraat 7, 6243 NH Geulle a/d Maas

De Brede wespenorchis (*Epipactis helleborine*) is een van de meest algemene orchideeën in Zuid-Limburg die in praktisch ieder kilometerhok te vinden is. Ze groeit het liefst in de halfschaduw of aan de rand van bossen en vaak ook op andere door de mens beïnvloede plekken: ze is wat dat betreft een cultuurvolger die ook midden in de stad aangetroffen kan worden. De planten produceren overvloedig nectar die goed toegankelijk is. Toch wordt geen breed spectrum aan bestuivers aangetrokken zoals bij de Grote keverorchis (*Neottia ovata*) (CLAESSENS & KLEYNEN, 2014). Zoals de naam al zegt is de Brede wespenorchis een uitgesproken wespenbloem, waar nauwelijks andere bestuivers op afkomen. Dit gebeurde wel in 2012, toen Honingbijen (*Apis mellifera*) en een Hoornaar (*Vespa crabro*) de bloemen bezochten en bestoven. In dit artikel komen de oorzaken van het voorkomen van deze afwijkende bestuivers aan bod.

SOORTBESCHRIJVING

De Brede wespenorchis wordt gemiddeld 25 tot 80 cm hoog [figuur 1], al kunnen ook exemplaren van een meter en meer aangetroffen worden. De planten hebben geen knol maar een wortelstok, waardoor vaker meerdere stengels bij elkaar staan. De bladeren zijn eivormig tot langwerpig; de bloeiaar is langgerekt en heeft 15 tot 50 bloempjes in een losse, min of meer eenzijdige aar. Vooral de onderste schutbladeren (bracteeën) kunnen bladachtig, breed en veel langer dan het vruchtbeginsel zijn. De wijd open bloemen hebben steeds groene en vuilrode tinten, maar kunnen sterk variëren in kleur [figuur 2]. De lip is tweedelig: het voorste deel (epichiel) is driehoekig met een naar beneden gebogen top. Op de overgang naar het achterste deel zijn er twee wratachtige verhogingen en een spleetvormige doorgang. Het achterste deel (hypochiel) bestaat uit een bruinrood gekleurd nectarkommetje waarin overvloedig nectar wordt afgescheiden. Er is geen spoor. Het zuiltje bestaat uit de helmknop (anthere), waarin de polliniën gevormd worden. Deze zijn vast verbonden met het kleefschijfje (viscidium): een bolletje ge-

vuld met kleefstof, omhuld door een zeer dun membraan. Het kleefschijfje zit aan de bovenrand van de grote, rechthoekige stempel die bedekt is met glimmend stempelslijm [figuur 3] (CLAESSENS & KLEYNEN, 2011).

De Brede wespenorchis heeft een voorkeur voor halfbeschaduwde standplaatsen in bossen, bosranden en struwelen. Het is een orchidee met een brede ecologische amplitude, groeiend op voedselrijke bodems met een pH variërend van zuur tot basisch (DELFORGE, 2006). In Limburg kan ze zowel in rijke (bijvoorbeeld het Bunderbos) als in arme bossen (bijvoorbeeld op de Brunsummerheide) voorkomen, meestal niet in grote aantallen. In natuurreservaat Wijlre akkers komt ze veel voor op beschaduwde plekken. Daarnaast komt de Brede wespenorchis ook vaak voor in antropogene biotopen. BUURSINK (2008) schrijft over het voorkomen in Amsterdam: "Brede wespenorchis is een echte stadsorchidee". TĚŠITĚLOVÁ *et al.* (2012) karakteriseren haar als een ecologische generalist. Ze groeit graag in de buurt van Canadapopulieren (*Populus x canadensis*) (ADAMOWSKI & CONTI, 1991; JAKUBSKA *et al.*, 2006). Voor ontkieming en groei is ze aangewezen op schimmels van paddenstoelen (mycorrhiza) zoals truffels en *Sebacina*, een groep van typische orchideeënmycorrhiza

FIGUUR 1

Brede wespenorchis (*Epipactis helleborine*), Brunssum 27-7-2008 (foto: Jean Claessens & Jacques Kleynen).

FIGUUR 2

Brede wespenorchis (*Epipactis helleborine*), deel van een bloeiaar, Geulle 24-7-2010 (foto: Jean Claessens & Jacques Kleynen).

ren. De Brede wespenorchis is met recht een cultuurvolger die zelfs na spuitbeurten met vergif terugkomt.

AANTREKKING EN BESTUIVING

De bloem van de Brede wespenorchis is vrij onopvallend, met voor wespen aantrekkelijke, typische 'wespenkleuren': roodbruine en vuilpaarse tinten. Andere wespenbloemen zijn bijvoorbeeld de verschillende helmkruidsoorten (*Scrophularia spec.*).

De bloemen hebben een voor mensen niet

(OGURA-TSUJITA & YUKAWA, 2008). Deze schimmels zijn pioniersoorten die overvloedig voorkomen bij soorten van open zones zoals populieren. Ze verzorgen de koolstoftoevoer voor de orchideeën (SELOSSE *et al.*, 2006; SELOSSE & ROY, 2009).

Tussen Bunde en Elsloo staan veel exemplaren van de Brede wespenorchis aan de voet van de populieren langs het Julianakanaal. Ook komen de planten in dorpen en steden voor; vooral tussen Vlakke dwergmispel (*Cotoneaster horizontalis*) worden ze veel aangetroffen. Op een oud kerkhof in Beek groeien talrijke exempla-

waarneembare geur, waardoor werd aangenomen dat de wespen uitsluitend door de typische kleurstelling van de bloemen aangelokt werden (WIEFELS PÜTZ, 1970). Onderzoek toonde echter aan dat de nectar voor wespen aantrekkelijke geurcomponenten bevat (JAKUBSKA *et al.*, 2005, JAKUBSKA-BUSSE & KADEJ, 2011). Aantrekking van wespen vindt op meerdere manieren plaats. Wespen die op de Brede wespenorchis worden aangetroffen maken vaker een slome, bedwelmd indruk (LØJTNANT, 1970; MÜLLER, 1988). Ze blijven lang op een bloemetje zitten en kruipen over de bloeiaar van bloem naar bloem in plaats van te vliegen. Ook kunnen ze spontaan van de bloem op de grond vallen. Ze krabbelen dan weer overeind en klimmen of vliegen terug naar de bezochte bloeiaar. VÖTH (1982) veronderstelde dat bij warm weer de nectar gaat gisten waardoor alcohol ontstaat die de bezoekers bedwelmt. MÜLLER (1988) vond kleine hoeveelheden ethanol in de nectar, terwijl EHLERS & OLESEN (1997) ethanolproducerende micro-organismen vonden. Wespen bezoeken vaak rijp fruit en kunnen zo schimmels en bacteriën meenemen die in de nectar belanden; deze kunnen voor de ethanolproductie zorgen. Doordat de wespen bedwelmd raken gaan ze minder 'poetsen' en dus meer pollinia transporteren. JAKUBSKA *et al.* (2005) vonden bestanddelen met potentiële bedwelmdende effecten in de nectar. Op deze manieren zorgt de orchidee ervoor dat de bezoekers lang op dezelfde bloem blijven en dat het aantal herhaalde visites heel hoog is. Een nadelig gevolg is dat er procentueel veel geitonogamie (buurbestuiving) plaatsvindt, wat genetisch gezien gelijk staat met zelfbestuiving. De Brede wespenorchis is niet zelf-incompatibel. Er wordt wel zaad gevormd, hoewel misschien van mindere kwaliteit. Dit wordt goed gemaakt door de zeer hoge vruchtzetting.

Er bestaat nog een ander aanlokingsmiddel: BRODMANN *et al.* (2008) vonden Green Leaf Volatiles (GLV's) in de geurstoffen van de Brede wespenorchis. GLV's zijn signaalstoffen die afgegeven worden door planten die aangevreten worden door rupsen. Sociale wespen komen, aangelokt door de afgescheiden signaalstof, op die rupsen als prooi af. De Brede wespenorchis produceert ook GLV's als ze

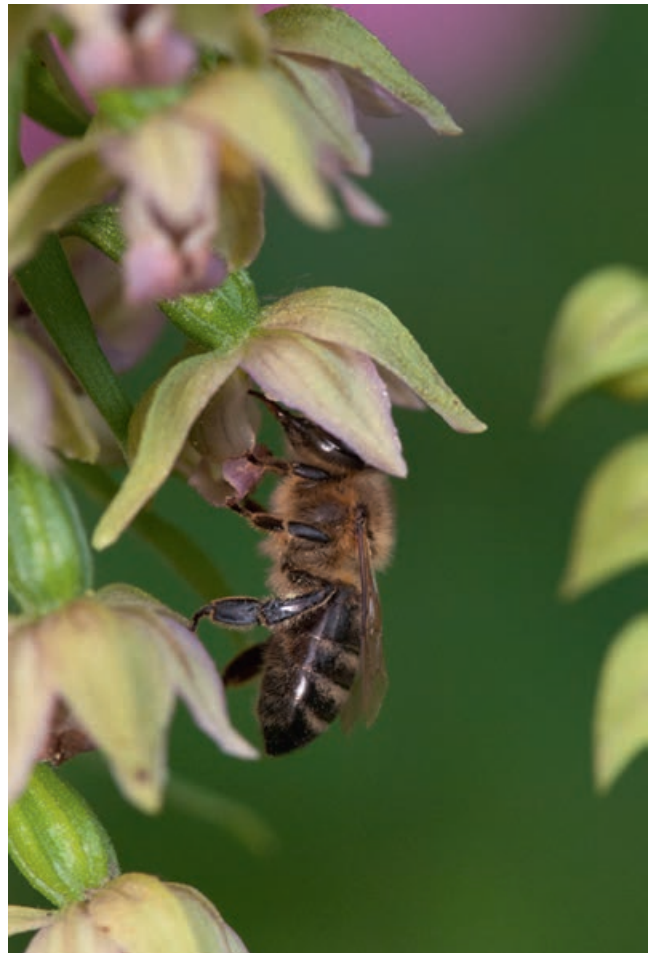
FIGUUR 3

Brede wespenorchis (*Epipactis helleborine*), bloem, Geulle, 26-7-2011 (foto: Jean Claessens & Jacques Kleynen).

FIGUUR 4

Honingbij (*Apis mellifera*) op Brede wespenorchis (*Epipactis helleborine*).
Geulle, 1-8-2012 (foto: Jean Claessens & Jacques Kleynen).

FIGUUR 5

Honingbij (*Apis mellifera*) op Brede wespenorchis (*Epipactis helleborine*).
Geulle, 2-8-2012 (foto: Jean Claessens & Jacques Kleynen).

niet door rupsen belaagd wordt. Op deze manier worden de wespen aangetrokken. Eenmaal op de bloem geland bemerken ze dat er geen rupsen zijn, maar wel een andere vorm van beloning, namelijk nectar. Hierdoor associëren ze de geur met een beloning en wordt een relatie gelegd die bloemtrouw bevordert. Door de specifiek op wespen afgestemde geur, de weinig aantrekkelijke kleuren en de beschaduwde standplaatsen is de orchidee voor andere insecten weinig aantrekkelijk.

De bloem van de Brede wespenorchis is afgestemd op zijn bestuivers: de wespen. Het voorste, gekroesde deel van de lip biedt houvast voor de voorpoten. De bloempjes staan meestal zo dicht op elkaar dat de wesp er met zijn andere poten op kan steunen. Het achterste deel van de lip (het hypochiel) met het nectarkommetje is goed toegankelijk voor de korte tong van de wespen. Ook de vorm van het nectarbakje is aangepast aan het hoofd van de bestuivers. Om bij de nectar te komen moet de wesp zijn kop naar voren buigen en komt dan onherroepelijk in aanraking met het ronde kleefschijfje. Het omhullende vliesje barst en de beide polliniën (pollenpakketjes) worden op het voorhoofd van de wesp geplakt. Doordat de polliniën naar voren steken worden ze tegen de stempel van de volgende bloem gedrukt als de wesp nectar zoekt. De polliniën bestaan uit vrij los samenhangende groepjes van pollenkorrels die als pollenklompjes in het kleverige stempelslijm blijven plakken. Meestal worden alleen brokstukken op de stempel achtergelaten, slechts

een enkele keer een compleet pollinium. Zo kunnen met één pollenpakketje meerdere bloemen bestoven worden.

Dat de Brede wespenorchis attractief is voor de insecten van wie ze de naam draagt, bewijzen de vele wespen die meerdere pollinia op het voorhoofd dragen. Soms is dit door het vele duwen tegen de stempels een brij van stuifmeel en stempelslijm geworden.

De polliniën hinderen de wespen duidelijk; ze doen verwoede pogingen om deze te verwijderen. Indien ze dit doen direct na de aanhechting van de polliniën, slagen ze er vaker in ze af te poetsen. Daarvan getuigen de pollinia die op bloemdelen plakken. Maar na een tiental seconden is de kleefstof uitgehard en lukt het verwijderen niet meer. Voor de orchidee is het voordelig als de wesp meerdere pollinia draagt. Doordat ze uitsteken en in de weg zitten moet de wesp harder duwen om bij de nectar te komen en worden de pollinia vaster in het stempelslijm gedrukt. Hierdoor ontstaat een hogere vruchtzetting. Een voorbeeld van de bestuiving van de Brede wespenorchis is te vinden via deze link: [www.youtube.com: Pollination of *Epipactis helleborine* by wasps part 2](http://www.youtube.com:Pollination%20of%20Epipactis%20helleborine%20by%20wasps%20part%202).

HONINGBIJEN EN HOORNAAR

Dat wespen onmisbaar zijn voor de bestuiving van de Brede wespenorchis blijkt uit de uitspraak van Darwin: "If wasps were to become

FIGUUR 6

Hoornaar (*Vespa carbro*) op Brede wespenorchis (*Epipactis helleborine*). Geulle, 27-7-2012 (foto: Jean Claessens).

extinct in any district, so probably would the *Epipactis latifolia* (= *E. helleborine*)" (DARWIN, 1877). Ook JUDD (1972) observeerde dat wespen de exclusieve bestuivers van de wespenorchis in Ontario (Canada) zijn. De voornaamste bestuivers in Europa zijn Saksische wesp (*Dolichovespula saxonica*), Boswesp (*Dolichovespula sylvestris*), Gewone wesp (*Vespula vulgaris*) en Duitse wesp (*Vespula germanica*) (DARWIN 1877; WIEFELSPÜTZ 1970; VÖTH 1982; CLAESSENS & KLEYNEN 1991, 2011). Er worden op de wespenorchis wel andere insecten aangetroffen waaronder vliegen, zweefvliegen, mieren en kevers, maar deze spelen bij de bestuiving geen of een marginale rol. Hommels bezoeken soms de orchidee, maar die kunnen met hun lange tong aan de nectar komen zonder met het kleefschijfje in contact te komen en zijn daardoor geen geschikte bestuivers.

Het aantal Honingbijen dat als bestuiver geobserveerd werd is gering. De alcohol in de nectar stoot Honingbijen af.

In 2012 werden langs het Julianakanaal tussen Geulle en Elsloo echter veel Honingbijen als bestuivers aangetroffen [figuur 4 & 5], terwijl er heel weinig wespen rondvlogen. December 2011 en januari 2012 waren zeer warm, waardoor de wespen in de winter meer energie verbruikten en verzwakt de winter uitkwamen. Maart was extreem warm, terwijl april koud en regenachtig was, waardoor waarschijnlijk veel koninginnen stierven. Ook juni en juli waren koud en nat, zodat er praktisch geen grote nesten gebouwd werden. Bij de bestrijdingsdiensten kwamen in deze maanden tachtig procent minder meldingen dan normaal binnen (De Natuurkalender, 17 augustus 2012).

Doordat er nauwelijks wespen waren, was er dus ook minder aanvoer van schimmels en bacteriën in de nectar, waardoor het bedwelmend karakter misschien minder uitgesproken was. Een tweede oorzaak voor het grote aantal bestuivende Honingbijen kan zijn dat er midden augustus, de hoofdbloeitijd van de Brede wespenorchis, temperaturen heersten die tropische waarden bereikten (KNMI Maandoverzicht 2012). Het kan zijn dat de ethanol die in de nectar geproduceerd werd zo snel verdampte dat deze geen rol speelde bij het bedwelmen van bezoekers. Een video van de bestuiving door Honingbijen is te vinden op: [www.youtube.com: Pollination of *Epipactis helleborine* by honeybees](http://www.youtube.com:Pollination%20of%20Epipactis%20helleborine%20by%20honeybees).

Een andere verrassende bezoeker was de Hoornaar [figuur 6], die werd aangetroffen langs het Julianakanaal in Geulle. De Hoornaar ging sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw sterk achteruit, maar heeft zich de laatste jaren weer sterk uitgebreid. Het is een echte rover die grote hoeveelheden insecten vangt als voedsel voor zijn larven. De Hoornaar zelf leeft van suikerrijke plantensappen, vooral van eiken (*Quercus spec.*) en Essen (*Fraxinus excelsior*) maar in hoofdzaak van de uitscheidingsstoffen van de larven. Deze bevatten veel suikers, die door de Hoornaar als voedsel gebruikt worden. Aan het eind van het broedseizoen (eind juli, begin augustus) zijn er te weinig larven en komen de Hoornaars ook vaker op andere zoetigheid af. Dat, gecombineerd met het wegblijven van de wespen, verklaart misschien het opduiken van de Hoornaar als bestuiver.

Aan het gedrag van de Hoornaar was duidelijk te zien dat hij wist waar de nectar te vinden was. Hij bezocht verschillende planten en kroop van bloem naar bloem, daarbij de meegebrachte polliniën op de stempel achterlatend. Ook werd waargenomen hoe hij nieuwe polliniën opgeplakt kreeg. In de literatuur is niets te vinden over Hoornaars als bestuivers, wel bestaat er een video, waarin exact het zelfde gedrag te zien is: www.youtube.com:Vespa-crabro-1 en www.youtube.com:Vespa-crabro-2. De maker van de filmpjes geeft aan dat de Hoornaar al polliniën droeg toen hij aankwam en ten minste vijf à zes planten bezocht. Ook al gaat het hier om een incidentele bestuiver, gezien de grote hoeveelheid pollinia op het hoofd is het duidelijk dat de nectar van de Brede wespenorchis zeker aantrekkelijk was voor de Hoornaar en dat de wespenorchis als voedselplant was ontdekt.

youtube.com: Vespa crabro 2. De maker van de filmpjes geeft aan dat de Hoornaar al polliniën droeg toen hij aankwam en ten minste vijf à zes planten bezocht. Ook al gaat het hier om een incidentele bestuiver, gezien de grote hoeveelheid pollinia op het hoofd is het duidelijk dat de nectar van de Brede wespenorchis zeker aantrekkelijk was voor de Hoornaar en dat de wespenorchis als voedselplant was ontdekt.

Summary

OBSERVATIONS ON UNUSUAL POLLINATORS OF ORCHIDS.

Part 3: Honeybees and European hornets as pollinators of the Broad-leaved helleborine (*Epipactis helleborine*).

Epipactis helleborine (Broad-leaved helleborine) is a common orchid in the province of Limburg. It grows preferably in moderately shaded places in a wide variety of habitats, both natural and anthropogenic. Although this is a rather inconspicuous orchid, it has various ways of attracting pollinators. Its main pollinators are wasps, and the orchid has adapted its attraction mechanisms to this group of pollinators. The flowers have typical, dull-purple and reddish brown 'wasp colours'. It was long thought that the flowers were scentless, but the nectar contains several components that attract wasps. Wasps can transport yeasts and bacteria from rotting fruit they have visited, and thus contaminate the nectar with these micro-organisms. These contaminations can change the composition of the nectar: some researchers found that small quantities of ethanol were produced, making the wasps 'sluggish'. The flowers of *Epipactis helleborine* also produce green leaf volatiles (GLVs), chemical signalling substances usually produced by plants that are attacked by e.g. caterpillars. Although *Epipactis helleborine* is not attacked, the GLVs it produces attract wasps, which start to investigate the flower and discover the nectar, thus establishing a relationship between wasp and orchid. In 2012 the authors observed that Honeybees frequently visited and pollinated *E. helleborine*. This was a very bad year for wasps: it was estimated that only 20% of the wasps present in a normal year had survived the winter. This may have resulted in the wasps hardly contaminating the nectar, making it acceptable to honeybees, which are repelled by alcohol. Another surprising visitor was the European hornet (*Vespa crabro*). These are normally

known to prey on insects, but by the end of the breeding season they look for alternative (sweet) foods, which may explain the visits by the Hornets. Although this was an accidental pollinator, the Hornet apparently knew where to find the nectar. Several pollen packages indicated that it had visited and pollinated more flowers.

Literatuur

- ADAMOWSKI, W. & F. CONTI, 1991. Mass occurrence of orchids in poplar plantations near Czeremcha village as an example of apophytism. *Phytocoenosis* 3: 259-267.
- BRODMANN, J., R. TWELE, W. FRANCKE, G. HÖLZER, Q. ZANG & M. AYASSE, 2008. Orchids mimic green-leaf volatiles to attract prey-hunting wasps. *Current Biology* 18, 740-744.
- BUURSINK, E., 2008. Beheerd groen – Planten van park en plantsoen. - http://www.amsterdam.nl/toerisme-vrije-tijd/groen-natuur/ecologie/flora-fauna/flora/stadsplanten/beheerd_groen/. 25-4-2014.
- CLAESSENS, J. & J. KLEYNEN, 1991. Het geslacht *Epipactis* in de Benelux: bloembioologische beschrijvingen en soorttypische kenmerken. *Eurorchis* 3: 5-38.
- CLAESSENS, J. & J. KLEYNEN, 2011. The flower of the European orchid – Form and function. – Uitgave Claessens & Kleynen, Geulle.
- CLAESSENS, J. & J. KLEYNEN, 2014. Bijzondere bestuivers bij orchideeën. Deel 2: Bijen als bestuivers van de Grote keverorchis (*Neottia ovata*). *Natuurhistorisch Maandblad* 103(5): 140-142.
- DARWIN, CH., 1877. The various contrivances by which orchids are fertilized by insects. John Murray, London.
- DELFORGE, P., 2006. Orchids of Europe, North Africa and the Middle East, 3rd ed. A&C Black, London.
- EHLERS, B.K. & J.M. OLESEN, 1997. The fruit – wasp route to toxic nectar in *Epipactis* orchids? *Flora* 192: 223-229.
- JAKUBSKA, A., M. MALICKA & M. MALICKI, 2006. New data on the apophytic occurrence of *Epipactis helleborine* (L.) Crantz and *Cephalanthera longifolia* (L.) Fritsch in *Populus x canadensis* plantation in Lower Silesia (south-western Poland). *Biodev Res. Conserv.* 1-2: 95-97.
- JAKUBSKA, A., D. PRZADO, M. STEININGER, J. ANIOL-KWIATKOWSKA, & M. KADEJ, 2005. Why do pollinators become 'sluggish'? Nectar chemical constituents from *Epipactis helleborine* (L.) Crantz (Orchidaceae). *Applied Ecology and Environmental Research* 3 (2): 29-38.
- JAKUBSKA-BUSSE, A. & M. KADEJ, 2011. The pollination of *Epipactis* ZINN, 1757. (Orchidaceae) species in central Europe – the significance of chemical attractants, floral morphology and concomitant insects. *Polskie Pismo Entomologiczne* 74: 117-135.
- JUDD, W.W., 1972. Wasps (Vespidae) pollinating Helleborine, *Epipactis helleborine* (L.) Crantz, at Owen Sound, Ontario: Proceedings Entomological Society of Ontario 102: 115-118.
- LØJTNANT, B., 1974. De danske *Epipactis*-Arter. *Orchideen* 15 (5): 68-77.
- MÜLLER, I., 1988. Vergleichende blütenökologische Untersuchungen an der Orchideengattung *Epipactis*. *Mitteilungsblatt Heimische Orchideen Baden-Württemberg* 20 (4): 701-803.
- OGURA-TSUJITA & T. YUKAWA, 2008. *Epipactis helleborine* shows strong mycorrhizal preference towards ectomycorrhizal fungi with contrasting geographic distributions in Japan. *Mycorrhiza* 18: 331-338.
- SELOSSE, M-A., F. RICHARD, HE & S. SIMARD, 2006. Mycorrhizal networks: les liaisons dangereuses. *Trends in Ecology and Evolution*, 11: 621-628.
- SELOSSE, M-A. & M. ROY, 2009. Green plants that feed on fungi: facts and questions about mixotrophy. *Trends in Plant Science* 14 (2): 64-70.
- TĚŠITELOVÁ T., TĚŠITEL J., J. JERSÁKOVÁ, G. ŘÍHOVÁ & M. SELOSSE, 2012. Symbiotic germination capability of four *Epipactis* species (Orchidaceae) is broader than expected from adult ecology. *American Journal of Botany* 99 (6): 1020-1032.
- VEENENDAAL, R.L. 2010. De bestuiving van de brede wespenorchis (*Epipactis helleborine* (L.) Crantz) nader bekeken. *Nieuwsbrief Sectie Hymenoptera NEV* 31: 19-22.
- VÖTH, W., 1982. Blütenökologische Untersuchungen an *Epipactis atrorubens*, *E. helleborine* und *E. purpurata* in Niederösterreich. *Mitteilungsblatt Heimische Orchideen Baden-Württemberg* 14 (4): 393-437.
- WIEFELSPUTZ, W., 1970. Über die Blütenbiologie der Gattung *Epipactis* - Jahresber. *Naturwiss. Ver. Wuppertal* 23: 53-69.

Het belang van uit productie genomen akkers voor reptielen

RESULTATEN VAN EEN VIERJARIGE VELDSTUDIE OP VERLATEN LANDBOUWGRONDEN IN NATIONAAL PARK DE MEINWEG

A.J.W. Lenders, Groenstraat 106, 6074 EL Melick, e-mail: tlenders@home.nl

Al vanaf 2006 wordt er in het Meinweggebied vergelijkend habitatonderzoek gedaan met stalen platen die fungeren als kunstmatige schuilplekken voor reptielen. De eerste resultaten wezen op een zeer groot belang van verlaten akkers in vergelijking met andere reptielbiotopen in dit bos- en heidegebied (LENDERS, 2011; 2012a). In een ongestoorde successie blijken uit productie genomen landbouwgronden via vergrassing en struweelvorming over te gaan in (gemengd) bos. In dit artikel wordt het effect van deze ontwikkeling op het voorkomen van reptielen beschreven. Voor het onderzoek is een achttal verlaten akkers geselecteerd in verschillende fasen van successie die gedurende een vierjarig onderzoek met elkaar zijn vergeleken. Vanuit de bevindingen worden aanbevelingen geformuleerd voor de beheerder om de geconstateerde reptielenrijkdom in de akkerbiotopen te behouden.

DE LANGE LUIER

De akkers die in het onderzoek betrokken zijn liggen allemaal langs de Lange Luier, een onverharde veldweg die het Meinweggebied van west naar oost doorsnijdt.

FIGUUR 1

De Lange Luier is historisch gezien een van de meest belangrijke ontsluitingswegen van het Meinweggebied. De luchtfoto geeft duidelijk de ligging van de oude landbouwpercelen aan weerszijden van de veldweg aan. Met letters zijn de locaties van de verschillende raaien op de oude akkers aangegeven. Inzet A verduidelijkt de locatie van de akkers in het Meinweggebied, inzet B is een uitvergroting van raai F als voorbeeld voor de nummering van de platen.

De Meinweg werd sinds de late middeleeuwen door de inwoners van veertien omliggende plaatsen gebruikt voor het kappen van hout, het maaien van heide, het weiden van vee en het steken van turf. De naam van het gebied is aan dit gemeenschappelijk gebruik ontleend. Het gebruik van de gemene gronden was tot in de negentiende eeuw van grote betekenis voor de agrarische bedrijfsvoering in Midden-Limburg (VENNER, 1985). Vanuit de dorpen liep een waaier van veldwegen en paden het gebied in die gebruikt werden voor de heerdgang, maar ook voor de afvoer van hout en turf (HILLEGERS, 1999). De Lange Luier maakte deel uit van een padenstelsel dat vanuit Herkenbosch uitwaaierde; de veldweg kreeg nog meer betekenis toen in de eerste helft van de twintigste eeuw delen van de Meinweg echt werden ontgonnen. De weg heeft geen steile stukken, in tegenstelling tot veel andere veldwegen in het gebied die vaak over een korte afstand de terrasovergangen overbruggen. Dit maakte de ontginningsgronden langs de Lange Luier gemakkelijk bereikbaar met paard en kar. Het lijkt de hoofdreden waarom juist in dit deel van de Meinweg zo'n veelvoud van langgerekte landbouwpercelen aanwezig is [figuur 1].

De gronden zijn marginaal en behoeven om voldoende opbrengst te kunnen genereren ieder jaar flinke bemesting. Aanvankelijk werd stalmest uitgereden, al dan niet in combinatie met kunstmest. In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw werden echter op sommige percelen ook grote hoeveelheden drijfmest opgebracht. Toen in 1990 de Meinweg werd aangewezen als Nationaal Park in oprichting, maar ook al iets voor die tijd, verminderde de boereninteresse voor het gebied en gingen steeds meer percelen over in eigendom naar Staatsbos-

Onderzochte percelen		Akker A	Akker B	Akker C	Akker D	Akker E	Akker F	Akker G	Akker H
Kenmerken									
Uit productie genomen (jaar)									
Bedekking (percentage)									
Boomlaag		80%	70%	10%	-	10%	-	-	-
Struiklaag		-	-	50%	20%	40%	30%	10%	10%
Kruidlaag		10%	15%	30%	90%	70%	80%	90%	80%
Moslaag		10%	10%	10%	-	10%	-	-	-
Aspectbepalende planten									
Ruwe berk	<i>Betula pendula</i>	X	X						
Amerikaanse vogelkers	<i>Prunus serotina</i>	X	X						
Grove den	<i>Pinus sylvestris</i>			X		X			
Brem	<i>Cytisus scoparius</i>			X	X	X	X	X	X
Duinriet	<i>Calamagrostis epigejos</i>				X		X	X	X
Pijpenstrootje	<i>Molinia caerulea</i>			X		X			
Valse salie	<i>Teucrium scorodonia</i>					X			
Bochtige smele	<i>Deschampsia flexuosa</i>		X						
Vingerhoedskruid	<i>Digitalis purpurea</i>	X	X			X			
Gewoon struisgras	<i>Agrostis capillaris</i>			X	X	X	X	X	X
Bezemkruid	<i>Senecio inaequidens</i>				X		X	X	X
Grote brandnetel	<i>Urtica dioica</i>				X		X		
Heggendoornzaad	<i>Torilis japonica</i>				X		X		
Gewoon rimpelmos	<i>Atrichum undulatum</i>	X	X						
Gewoon dikkopmos	<i>Brachythecium rutabulum</i>		X	X					
Weidehaakmos	<i>Rhytidadelphus squarrosus</i>					X			
Aanwezige akkeronkruiden									
Echte kamille	<i>Matricaria chamomilla</i>			X					
Veldereprijs	<i>Veronica arvensis</i>			X					
Akervergeet-mij-nietje	<i>Myosotis arvensis</i>			X	X		X		
Zwaluw tong	<i>Fallopia convolvulus</i>			X					
Akkerdistel	<i>Cirsium arvense</i>			X	X				
Akkerviooltje	<i>Viola arvensis</i>								X
Melganzevoet	<i>Chenopodium album</i>			X					
Stadium van verbossing		Sterk verbost	Sterk verbost	Matig verbost	Weinig verbost	Matig verbost	Weinig verbost	Niet verbost	Niet verbost
Invloed van Wilde zwijnen (<i>Sus scrofa</i>)		Geen activiteit	Veel activiteit over hele perceel	Veel activiteit over hele perceel	Matige activiteit in zuidelijk deel	Weinig activiteit (verspreid)	Matige activiteit (verspreid)	Geen activiteit	Veel activiteit in noordelijk deel

TABEL 1

Kenmerken van de onderzochte akkers (A tot en met H): overzicht van de vegetatie in de verschillende akkers met bedekking en aspectbepalende soorten, aange troffen akkeronkruiden, mate van verbossing en invloed van wroetactiviteit door Wilde zwijnen (*Sus scrofa*).

beheer. Vooral de kleinere grondeigenaren zagen weinig toekomstperspectief voor hun percelen en verkochten hun grond aan de staat. Ook nu nog zijn er echter kleine stukken in handen van particuliere eigenaren. Tijdens de oprichtingsfase kreeg het Overlegorgaan van het park de gelegenheid om de plannen, taken en functies van het gebied op elkaar af te stemmen door een beheer- en inrichtingsplan op te stellen. Dat lukte dankzij de veranderde agrarische interesse en de medewerking van diverse kleine particuliere eigenaren wonderwel en op 1 juni 1995 werd De Meinweg definitief benoemd tot Nationaal Park (VAN SEGGELEN, 2007).

Op acht van de voormalige akkers, thans alle sinds 1993 of 1994 in eigendom van Staatsbosbeheer, werden ten behoeve van het onderzoek in raaien reptielenplaten uitgelegd [figuur 1]. De oude akkers verkeren al naar gelang de situatie op de datum van de verwerving in diverse stadia van successie. Direct na hun overgang naar Staatsbosbeheer zijn ze uit

landbouwkundig gebruik genomen. Bij sommige akkers gebeurde dat op particulier initiatief al enkele jaren eerder.

BESCHRIJVING VAN DE AKKERS

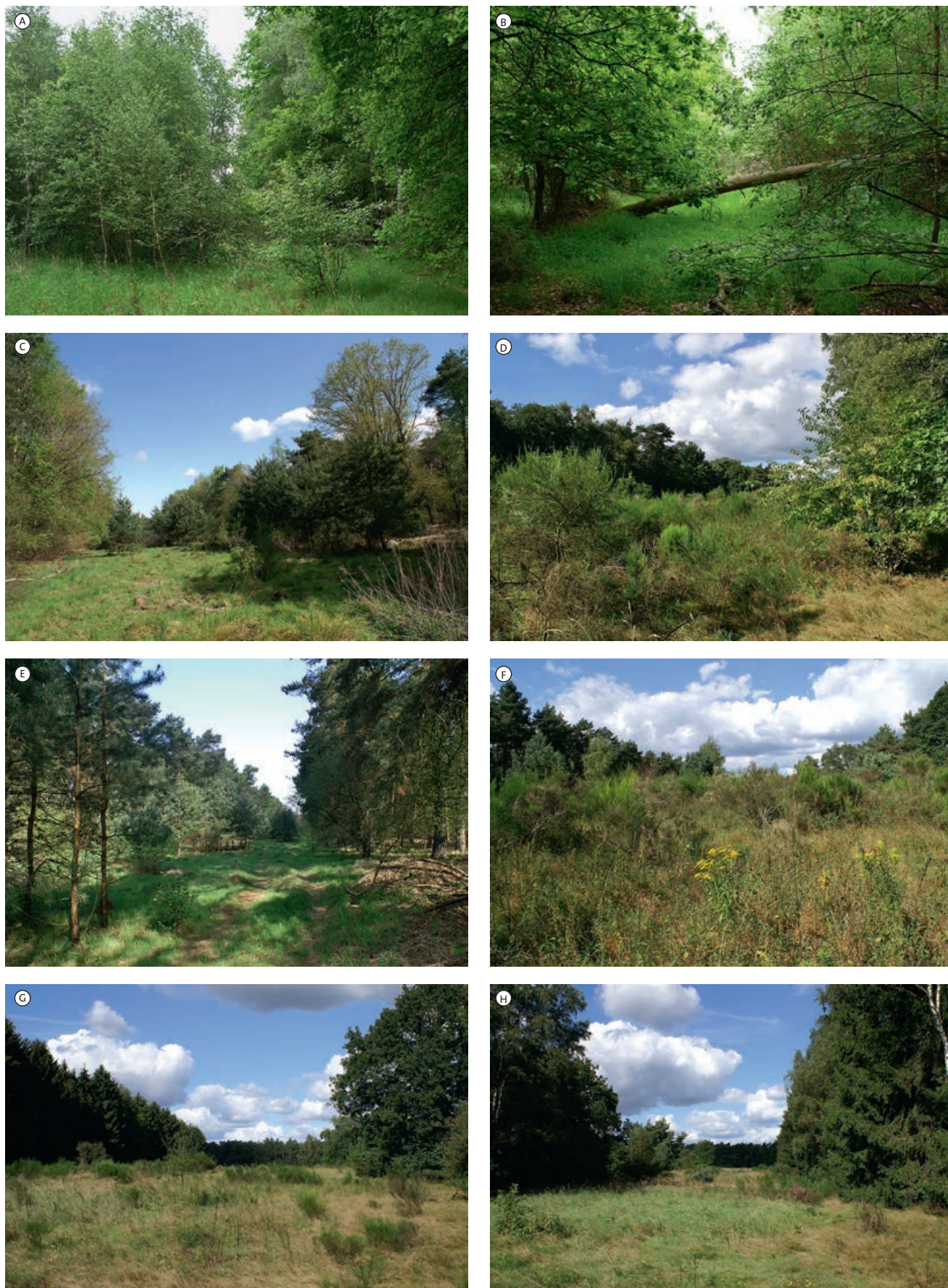
Om een goed beeld te krijgen van de mate van successie zijn van alle akkers op diverse tijdstippen vegetatieopnamen gemaakt. Op 21 september 2013 werd bovendien de bedekking van de vegetatielagen en de daarin voorkomende aspectbepalende soorten in beeld gebracht. In tabel 1 zijn de resultaten van de laatste inventarisaties samengebracht. Figuur 2 geeft een impressie hoe de akkers eruit zagen op verschillende tijdstippen van het onderzoek.

In zijn algemeenheid kan gesteld worden dat de akkers nog steeds gekenmerkt worden door een hogere nutriëntenrijkdom dan de om-

TABEL 2

Overzicht van het aantal controles en de tijdsinvestering gedurende de vier onderzoeksjaren.

Jaar	Aantal controles	Tijdsinvestering (uren)	
		Totaal	Gemiddeld
2010	21	22,75	1,14
2011	19	41,50	2,18
2012	36	64,75	1,80
2013	52	75,25	1,45
Totaal	128	204,25	1,60

FIGUUR 2

Impressie van de verschillende akkers. De afbeeldingen zijn gemaakt in het voorjaar van 2012 (raai A en B), in de nazomer van 2012 (raai D, F, G en H) en in het voorjaar van 2010 (raai C en E) (foto's: A. Lenders).

Soort Nederlandse naam	Soort Wetenschappelijke naam	Aanwezige aantallen in diverse raaien									Totaal
		Raai A	Raai B	Raai C	Raai D	Raai E	Raai F	Raai G	Raai H		
Zoogdieren (spitsmuizen)											
Bospitsmuis (onbepaald)	<i>Sorex araneus/coronatus</i>	1		1		2					4
Gewone bosspitsmuis	<i>Sorex araneus</i>		1		1						2
Tweekleurige bosspitsmuis	<i>Sorex coronatus</i>		1								1
Dwergspitsmuis	<i>Sorex minutus</i>	2			3						5
	Totaal	3	2	1	4	2	0	0	0	0	12
Zoogdieren (muizen)											
Rosse woelmuis	<i>Clethrionomys glareolus</i>	1	23	9	27	25	18	6	13		122
Ondergrondse woelmuis	<i>Microtus subterraneus</i>								1		1
Veldmuis	<i>Microtus arvalis</i>				5		6		2		13
Aardmuis	<i>Microtus agrestis</i>				2				2		4
Woelrat	<i>Arvicola terrestris</i>				1						1
Dwergmuis	<i>Micromys minutus</i>								1		1
Bosmuis (deels onbepaald)	<i>Apodemus sylvaticus</i>	6	1	15	9	3	22	1	12		69
Grote bosmuis	<i>Apodemus flavicollis</i>	1									1
	Totaal	8	24	24	44	28	46	7	31	0	212
Reptielen											
Adder	<i>Vipera berus</i>						8				8
Gladde slang	<i>Coronella austriaca</i>	1		2	25	1	16	13	8		66
Hazelworm	<i>Anguis fragilis</i>	200	106	212	215	254	343	173	180		1683
Zandhagedis	<i>Lacerta agilis</i>				3	1	10	15	11		40
Levendbarende hagedis	<i>Zootoca vivipara</i>			1	4		1	7	4		17
	Totaal	201	106	215	247	256	378	208	203	0	1814
Amfibieën											
Alpenwatersalamander	<i>Mesotriton alpestris</i>		3								3
Vinpoetsalamander	<i>Lisotriton helveticus</i>								1		1
Bruine kikker	<i>Rana temporaria</i>	6	8	4	2		1				21
Poelkikker	<i>Rana lessonae</i>								1		1
Gewone pad	<i>Bufo bufo</i>	7	11	10	4	1	3	1	5		42
	Totaal	13	22	14	6	1	4	1	7	0	68
Geleedpotigen (mieren)											
Aantal nesten onder platen op 9 juni 2012, aangevuld met losse waarnemingen (X) van nieuwe soorten in de buurt van de platen.											
Grauwzwarte renmier	<i>Formica fusca</i>	5	2	2		1	1		1		12
Behaarde bosmier	<i>Formica rufa</i>								X		0
Bloedrode roofmier	<i>Formica sanguinea</i>							3	1		4
Boommier	<i>Lasius brunneus</i>							X			0
Glanzende houtmier	<i>Lasius fuliginosus</i>	1									1
Zwartbruine wegmier	<i>Lasius niger</i>	4	3	3	6	1	5	1	1		24
Humusmier	<i>Lasius platythorax</i>		X								0
Gewone steekmier	<i>Myrmica rubra</i>			1		3	1				5
Bossteekmier	<i>Myrmica ruginodis</i>	3	4					1			8
Zandsteekmier	<i>Myrmica sabuleti</i>								1		1
Moerassteekmier	<i>Myrmica scabrinodis</i>	3					1	4	1		9
Boomslankmier	<i>Temnothorax nylanderi</i>		X								0
	Totaal	16	9	6	6	5	8	9	5	0	64
Weekdieren (slakken)											
Slanke agaathoorn	<i>Cochlicopa lubricella</i>	3									3
Gewone wegslak	<i>Arion rufus</i>				1						1
Ammonshoorntje	<i>Nesovitrea hammonis</i>	1	1						1		3
Grote aardslak	<i>Limax maximus</i>		1								1
Tere aardslak	<i>Malacolimax tenellus</i>						2	1	1		4
Tolslakje	<i>Euconulus fulvus</i>	1									1
Witgerande tuinslak	<i>Cepaea hortensis</i>				1						1
Gewone tuinslak	<i>Cepaea nemoralis</i>						3				3
	Totaal	5	2	0	2	0	5	1	2	0	17
Wormen (ringwormen)											
Gewone regenworm	<i>Lumbricus terrestris</i>	1	3	2	1		2		1		10
Compostworm	<i>Eisenia fetida</i>		2								2
	Totaal	1	5	2	1	0	2	0	1	0	12

TABEL 3

De voor dit onderzoek meest relevante soorten die onder de platen zijn aangetroffen.

liggende percelen. Dit komt tot uiting in hun begroeiing (veel opgaande ruigtekruiden), waarbij opmerkelijk is dat ondanks de soms vergaande verstruiking en verbossing op diverse percelen nog steeds typische akkerplanten aanwezig zijn. De mate van opslag hangt uiteraard samen met het tijdstip waarop de akkers uit productie zijn genomen of aan hun lot zijn overgelaten. De bedekkingsgraad van boom- en struiklaag is niet altijd goed te scheiden omdat er op enig

moment vanuit opslag van houtig struikgewas bosvorming plaatsvindt. Bij een boomhoogte van ongeveer 4-5 meter wordt in deze studie gesproken van bos, uitgaande van de situatie in het najaar van 2013.

Omdat Wilde zwijnen (*Sus scrofa*) een behoorlijke invloed op de vegetatie kunnen hebben, is ook hun invloed op de diverse percelen in tabel 1 aangegeven.

Nederlandse naam	Wetenschappelijke naam	Man	Vrouw	Adult (onbepaald)	Subadult	Juveniel	Totaal	sex ratio
Adder	<i>Vipera berus</i>	0	8	0	0	0	8	0,00
Gladde slang	<i>Coronella austriaca</i>	21	28	2	9	6	65	0,75
Hazelworm	<i>Anguis fragilis</i>	349	926	8	355	45	1683	0,38
Zandhagedis	<i>Lacerta agilis</i>	10	11	2	13	4	39	0,91
Levendbarende hagedis	<i>Zootoca vivipara</i>	4	4	2	4	3	16	1,00

TABEL 4

Het aantal individuen dat van de verschillende soorten reptielen in de periode 2010-2013 onder de platen is aangetroffen.

CONTROLES

De gegevens werden verzameld door de platen in raai A tot en met H een aantal malen tijdens voorjaar, zomer en herfst systematisch te controleren. Bij vrijwel elke controle werd gestart in raai A, om vervolgens in oplopende of aflopende nummering alle platen om te draaien en te noteren welke en hoeveel dieren van de onderzochte diergroepen onder de platen aanwezig waren. De nummering van de platen is aangegeven in figuur 1b. Het aantal controles en de daarmee samenhangende tijdsinvestering varieerde nogal over de jaren [tabel 2]. Omdat het een vergelijkend onderzoek betrof is het effect op de resultaten waarschijnlijk beperkt. Verdeeld over vier jaar werden 128 controles uitgevoerd met een totale tijdsinvestering van iets meer dan 200 uur, hetgeen neerkomt op een gemiddelde controletijd van 1,6 uur. In het begin en op het einde van het seizoen was de tijdsinvestering en controlefrequentie duidelijk minder dan in de zomer. De vroegste controle vond plaats eind februari, de laatste begin november.

PLATENONDERZOEK

Het gebruik van platen voor het inventariseren van reptielen is niet voor alle soorten even efficiënt. Zo maken Hazelworm (*Anguis fragilis*) en Gladde slang (*Coronella austriaca*) graag gebruik van deze kunstmatige schuilplekken, terwijl Adder (*Vipera berus*), Zandhagedis (*Lacerta agilis*) en Levendbarende hagedis (*Zootoca vivipara*) dat beduidend minder doen (LENDERS, 2011; 2012a). De onderlinge vangstverhouding zegt dus niets over verschillen in populatiedichtheid van de soorten. Waarschijnlijk zijn de echte hagedissen het meest algemeen, maar evenals bij eerder genoemde studies zijn ook bij dit onderzoek de Hazelworm en de Gladde slang het meest aangetroffen [tabel 3 en 4].

Naast de reptielen werden ook nog andere diersoorten (muizen, amfibieën, mieren, slakken en wormen) genoteerd om, met het vaststellen van een bepaalde habitatvoorkeur, ook een relatie te kunnen leggen met potentiële prooidieren en predatoren. In tabel 3 staan alle in deze context relevante soorten vermeld die onder de platen zijn gezien. Hier-

bij dient aangetekend te worden dat niet gestreefd is naar een uitputtende inventarisatie. Alleen soorten die visueel zijn waargenomen, zijn in de tabel opgenomen.

REPTIELEN

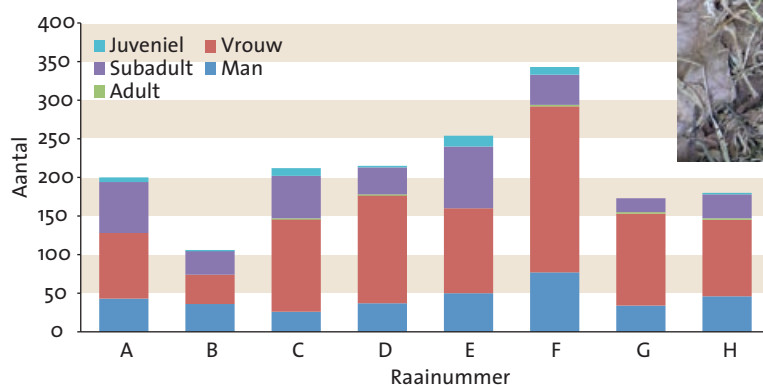
Uit het overzicht van de gevonden soorten [tabel 3 en 4] valt het grote aantal Hazelwormen op. Ook de Gladde slang is relatief veel aangetroffen onder de platen. Alleen op deze twee soorten wordt dieper ingegaan bij de uitwerking van de resultaten. Beide soorten zijn positief thero-tactisch en tegelijk negatief fototactisch: ze zoeken warme plekken op, maar liggen daarbij niet graag open en bloot in de zon. Dit betekent dat ze zich het liefst in de dekking opwarmen aan het substraat dat hen omgeeft. Deze eigenschappen maakt de methodiek van het platenonderzoek (in vergelijking met zichtwaarnemingen) uitermate geschikt om deze dieren in hoge aantallen in een gebied te bestuderen (LENDERS, 2011; LENDERS & LEERSCHOOL, 2012).

De eerste Hazelwormen komen eind maart, begin april tevoorschijn. De laatste worden nog tot diep in oktober onder de platen aangetroffen. De activiteitsperiode is dus ongeveer zeven maanden. In totaal zijn 1683 waarnemingen van Hazelwormen verzameld. Er zijn beduidend meer vrouwelijke dan mannelijke dieren gevonden. De sexratio is 0,38. Dit is significant afwijkend van 1 (Chi-toets, $p < 0,001$). Mannelijke dieren worden vooral in het voorjaar gezien, vrouwelijke dieren vooral tijdens de zomer. In verreweg de meeste gevallen zijn de vrouwtjes zwanger. Ook het aantal waarnemingen van subadulte dieren (355) is opvallend hoog, het aantal juveniele dieren daarentegen opvallend klein (45). Onder de platen zijn in de maand mei diverse malen paringen van Hazelwormen waargenomen; later in het seizoen echter nooit recent geboren dieren.

FIGUUR 3

Het aantal Hazelwormen (*Anguis fragilis*) dat in de verschillende raaien (A t/m H) onder de platen is gevonden (foto: A. Lenders).

In figuur 3 is de verdeling van de Hazelwormen onder de platen over de verschillende akkers weergegeven. Bij een gelijkmatige verdeling zouden per raai 110 Hazelwormen zijn aangetroffen. De gevonden verdeling is niet normaal (Chi-toets, $p < 0,001$). Twee raaien springen er uitdrukkelijk uit. In raai B is ongeveer de helft van het verwachte aantal dieren gevonden, in raai F ligt het aantal bijna 75% boven de verwachting. In raai E ligt het percentage ongeveer 20% boven het gemiddelde, in de raaien G en H 15-20% onder het gemiddelde. Bij de bespreking van de habitatgeschiktheid voor Hazelwormen worden deze verschillen verklaard.

De eerste Gladde slangen zijn gezien in de tweede helft van mei, de laatste halverwege september. De activiteitsperiode (gerelateerd aan de platen) is dus beduidend korter dan bij de Hazelworm. In totaal zijn 65 dieren waargenomen. Er is geen significant verschil tussen de aanwezigheid van mannetjes en vrouwtjes onder de platen. Sommige Gladde slangen maken gedurende een langere periode (tot vier weken) gebruik van dezelfde plaat. Dit kon worden aangetoond door middel van individuele herkenning van de dieren aan de hand van de kleur en het schildpatroon op de kop (LENDERS, 2012b). Eenmaal werd onder een plaat een bevalling van een Gladde slang waargenomen die gedurende vier weken de plaatlocatie als zomerverblijfplaats had uitgekozen. Direct na de bevalling werden bij de eerstvolgende controle nog drie pasgeboren individuen gevonden. Het ouderdier werd niet meer gezien.

Figuur 4 geeft de verdeling van de Gladde slangen over de verschillende raaien weer. Een viertal raaien (A, B, C en E) scoort zeer laag. In raai D komen ruim driemaal zoveel slangen als verwacht voor, in raai F en G ligt het aantal ongeveer tweemaal zo hoog als de verwachting. De verdeling is niet normaal (Chi-toets, $p < 0,001$). Opvallend is de zeer ongelijke verdeling van mannetjes, vrouwtjes, subadulten en juvenielen over de raaien. In raai D worden vooral mannetjes aangetroffen, in de raaien F en G vooral vrouwtjes.

De andere, niet verder uitgewerkte, reptielen volgen in grote lijnen de verdeling van de Gladde slang. Ze worden met name aangetroffen in de raaien D, F, G en H [tabel 3], waarbij uitdrukkelijk opvalt dat de Adder alleen is gezien in akker F. Bij andere inventarisaties is de Adder echter ook aangetroffen op de akkers G en H.

ANDERE SOORTGROEPEN

Hoewel de focus uitdrukkelijk op de reptielen lag is ook de aanwezigheid van andere soortgroepen onder de platen genoteerd. Het betreft vooral potentiële prooidieren en predatoren die mogelijk de aan- of afwezigheid van reptielen zouden kunnen verklaren. Bij het onderzoek is gekozen voor een consequente notatie van (spits)muizen, amfibieën, mieren, weekdieren en wormen. Een soort als de Boskrekkel (*Nemobius sylvestris*) was ook veel onder de platen aanwezig en zou een potentiële

voedselbron voor de Hazelworm kunnen zijn. Andere soorten, met name kevers zoals de Stinkende kortschildkever (*Ocypus olens*) en de Paarse loopkever (*Carabus violaceus*) zouden met Hazelwormen kunnen concurreren om dezelfde voedselbronnen. En zo zijn er nog diverse andere soorten te noemen die mogelijk een rol spelen in de voedselnetwerken van Gladde slang en Hazelworm. Uitgaande van overzichten in de literatuur (STRUIBOSCH & VAN GELDER, 1993; VÖLKL & ALFERMANN, 2007) is deze rol waarschijnlijk beperkt.

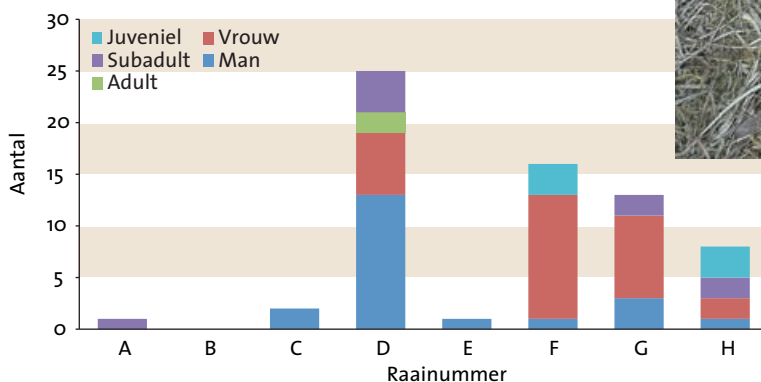
Zoogdieren (spitsmuizen)

Er zijn drie soorten spitsmuizen onder de platen waargenomen [tabel 3]. Omdat de Gewone bosspitsmuis (*Sorex araneus*) en de Tweekleurige bosspitsmuis (*Sorex coronatus*) in het veld niet goed te onderscheiden zijn, is bij deze soorten ook de groep bosspitsmuis (onbepaald) opgenomen. De zekere uitsplitsing in soorten heeft alleen betrekking op dood gevonden dieren [figuur 5a]. Dwergspitsmuizen (*Sorex minutus*) en de bosspitsmuizen werden zoveel als mogelijk gevangen om op grond van gebitskenmerken te komen tot de juiste determinatie. Het aantal waargenomen spitsmuizen is overigens te gering om een voorkeur voor bepaalde akkers te kunnen vaststellen.

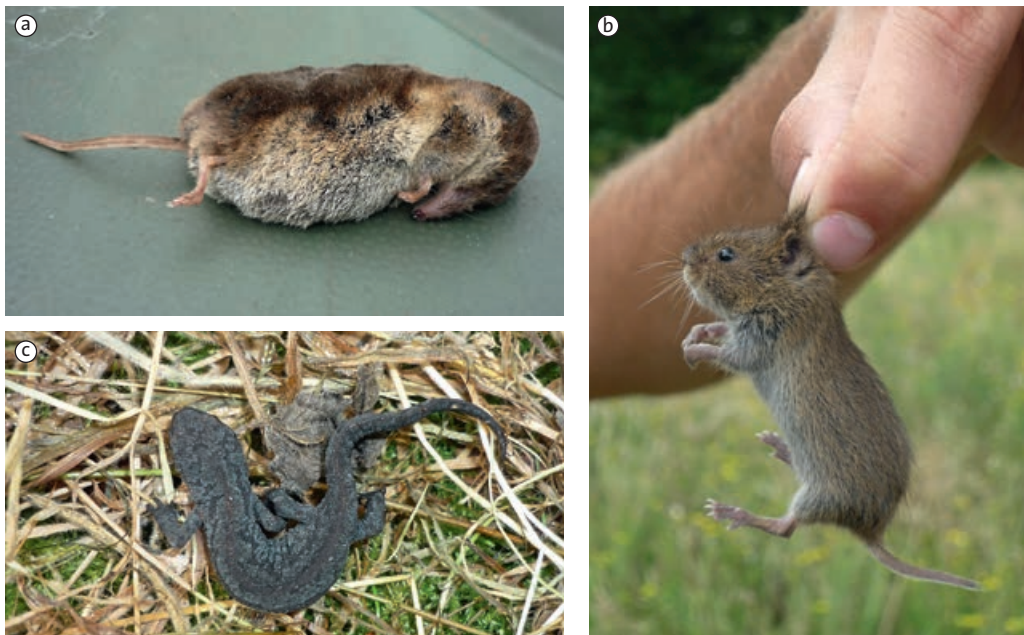
Zoogdieren (muizen)

In totaal zijn met zekerheid acht soorten muizen onder de platen vastgesteld [tabel 3]. Ook bij deze groep doen zich determinatieproblemen voor. Indien mogelijk werden ook deze dieren handmatig gevangen [figuur 5b]. Sommige soorten zijn op het oog goed te onderscheiden, bij andere soorten is dat moeilijk (de *Apodemus*-groep en de *Microtus*-groep). De bosmuizen zijn meestal zo snel dat handvangsten vrijwel onmogelijk zijn. Slechts in één geval kon met zekerheid de Grote bosmuis (*Apodemus flavicollis*) worden vastgesteld. De overige bosmuizen zijn opgenomen als Bosmuis (*Apodemus sylvaticus*) omdat alle andere dieren van deze groep die wel konden worden gevangen als zodanig op naam werden gebracht. Bij de *Microtus*-groep werd eenmaal met zekerheid de Ondergrondse woelmuis (*Microtus subterraneus*) gevangen. De beide andere soorten konden op grond van zicht- en handvangsten worden gedetermineerd.

De enige Dwergmuis (*Micromys minutus*) schoot vanuit een bovengronds nest weg onder een plaat. Dwergmuizen verblijven zoals bekend vooral boven de grond in hangnesten, verborgen in hoge en dichte vegetatie, en hebben daarom waarschijnlijk minder betekenis voor dit onder-

FIGUUR 4
Het aantal Gladde slangen (*Coronella austriaca*) dat in de verschillende raaien (A t/m H) onder de platen is gevonden (foto A. Lenders).

FIGUUR 5

Een dood onder een van de platen gevonden Gewone bosspitsmuis (*Sorex araneus*) (a). Alleen bij dood gevonden dieren is zekere determinatie mogelijk.

Een subadulte Rosse woelmuis (*Clethrionomys glareolus*) (b) die levend met de hand gevangen kon worden.

Opvallende vondst van een Alpenwatersalamander (*Mesotriton alpestris*) (c) onder een van de platen (foto's: A. Lenders).

zoek. De enige Woelrat (*Arvicola terrestris*) werd dood gevonden onder een plaat in akker D.

Onder veel platen werden nesten van muizen aangetroffen. Deze werden zoveel mogelijk ongemoeid gelaten, al trad soms toch verstoring op waarbij ouderdieren en jongen in de met het nest verbonden gangen wegvluchtten. De nestdichtheid onder de platen correspondeert in hoge mate met het aantal waarnemingen van individuen.

Uit de verdeling van de muizenwaarnemingen blijkt dat vooral de akkers D en F een hoge muisdichtheid hebben, terwijl de akkers A en G ver beneden het gemiddelde scoren. Het is vooral de Rosse woelmuis (*Clethrionomys glareolus*), op afstand gevolgd door de Bosmuis die onder de platen voorkomt.

Amfibieën

Onder de platen werden vijf soorten amfibieën gevonden [tabel 3]. Zoals verwacht betreft het vooral de Gewone pad (*Bufo bufo*) en de Bruine kikker (*Rana temporaria*) die op grotere afstand van oppervlaktewater kunnen worden aangetroffen. Ze vinden in de akkers een geschikt zomerbiotoop. De Gewone pad maakt daarbij gebruik van de (muizen) holen onder de platen. Opvallend zijn de vondsten van de Alpenwatersalamander (*Mesotriton alpestris*) [figuur 5c] en de Vinpootsalamander (*Lisotriton helveticus*), soorten die normaal gesproken tijdens de zomer dicht bij hun voortplantingswateren blijven.

De hoogste aantallen amfibieën werden gevonden op de akkers A, B en C. Waarschijnlijk heeft dat te maken met de hogere vochtigheid van deze biotopen. De aantallen zijn evenwel te laag om significante voorkeuren voor bepaalde raaien te kunnen bepalen.

Geleedpotigen (mieren)

Zoals aangegeven komt er een breed scala van geleedpotige dieren onder de platen voor. Niet te negeren zijn de mierennesten, waarvan er gedurende het seizoen onder elke plaat wel een of meer te vinden zijn. Tabel 3 geeft een verspreidingsbeeld van de twaalf in de akkers aangetroffen soorten. Op 9 juni 2012 werden alle nesten onder de platen systematisch in kaart gebracht (NOORDIJK *et al.*, 2012). Hoewel dit slechts een momentopname is, geeft deze inventarisatie toch een goed beeld van de grote betekenis van de platen voor mieren. Onder de platen is het warm en droog; voor de meeste soorten zijn dit belangrijke voorwaar-

den voor het bouwen van een nest. Van een achttal soorten zijn onder de platen nesten gevonden [figuur 6]. Hiervan komen nesten van de Zwartbruine wegmier (*Lasius niger*) en de Grauwzwarte renmier (*Formica fusca*) het meest voor. Ook de Bossteekmier (*Myrmica ruginodis*) en de Moerassteekmier (*Myrmica scabrinodis*) zijn goed vertegenwoordigd. Op sommige momenten was de activiteit van mieren onder bepaalde platen zo groot dat de platen iets moesten worden verlegd. In voorkomende gevallen was er onder de plaat alleen nog maar opgeworpen zand aanwezig zodat er voor reptielen geen geschikte schuilgelegenheid meer was. De mieren leken geen last te hebben van het draaien van de platen; de meeste nesten bleven het gehele jaar door bewoond.

Er kon niet direct een eenduidig verband worden gelegd tussen het voorkomen van bepaalde soorten mieren en de vegetatie in de verschillende akkers (NOORDIJK *et al.*, 2012). Alleen de Bloedrode roofmier (*Formica sanguinea*) leek een voorkeur te hebben voor open en gevarieerde grazige vegetaties (akker G en H).

Weekdieren (slakken)

Het aantal gevonden slakken onder de platen is zeer beperkt. In totaal werden acht algemene soorten gevonden. Het betrof vijf huisjesslakken en drie naaktslakken. Door de lage aantallen kon geen directe relatie met bepaalde biotopen worden aangetoond. Opvallend is wel het voorkomen van een drietal kleine soorten huisjesslakken, de Slanke agaathoorn (*Cochlicopa lubricella*), het Ammonshoorntje (*Nesovitrea hammonis*) en het Tolslakje (*Euconulus fulvus*) die typerend zijn voor droge (heide)milieus.

Wormen (ringwormen)

Er werd niet speciaal naar de aanwezigheid van regenwormen uitgekeken. Alleen toevallige waarnemingen die bij het omkeren van de platen gedaan werden zijn genoteerd. Dit aantal is zeer beperkt, maar mogelijk toch indicatief. Zoals al aangegeven zijn er geen bodemmonsters genomen zodat het aantal regenwormen zeker onderschat is. Hoewel de Gewone regenworm (*Lumbricus terrestris*) ongetwijfeld algemeen in de akkers voorkomt, zal de soort onder de platen minder aanwezig zijn door het ontbreken van een geschikte vochtigheidsgraad. In de armste biotopen zal de soortgroep bij gebrek aan voldoende humus (voedsel) ontbreken.

FIGUUR 6

Onder de platen aangetroffen nesten van a) de Zwartbruine wegmier (*Lasius niger*), b) de Grauwzwarte renmier (*Formica fusca*) en c) de Bloedrode roofmier (*Formica sanguinea*) (foto's: A. Lenders).

50-60%), weinig verbost (D en F, struikbedekking 20-30%) en niet verbost (G en H, struikbedekking maximaal 10%).

Hazelworm

Uit figuur 7a wordt het verband duidelijk tussen het voorkomen van de Hazelworm en de mate van verbossing. De Hazelworm blijkt een significante voorkeur te hebben voor matig, maar vooral weinig verboste biotopen (Chi-toets, $p < 0,001$). Op zich is deze constatering niet verrassend, omdat voor Nederland wordt aangegeven dat de soort een voorkeur heeft voor bos- en heidegebieden, met als meer specifiek biotooptype bosranden, houtwallen, struwelen, bermen, ruigtes en ruderaire terreinen (VAN KUIJK & VAN BUGGENUM, 2009; SPITZEN-VAN DER SLUIJS & CREEMERS, 2009). De waarde van het huidige vergelijkende onderzoek is de kwantitatieve analyse die meer uitsluitel geeft over de mate van verbossing waaraan de ideale habitat moet voldoen. De Hazelworm kan worden aangetroffen in biotopen met 100% boombedekking, maar ook in volledig open gebieden.

Het grote verschil in waarnemingen tussen akker A en B [figuur 4] is niet direct verklaarbaar op grond van de vegetatiebedekking [tabel 1]. Mogelijk dat hier toch het effect van de Wilde zwijnen tot uiting komt. De beperkt aanwezige kruidlaag in deze akker wordt door de zwijnen regelmatig geheel omgewoeld. En met name de kruidlaag is als ideaal habitat van de Hazelworm essentieel. Maar ook geheel open biotopen, zonder boom- of struikbegroeiing, zijn minder in trek bij het dier. Uit het onderzoek blijkt dat een bepaalde mate van boom- en struikopslag relevant is voor de soort. De voorkeur voor iets koelere plekken wordt gestaafd door onderzoek van PATTERSON (1990) die voor de Hazelworm een gemiddelde activiteitstemperatuur van 22,6 °C vaststelde, veel lager dan bij andere reptielen waar die temperatuur meestal meer dan 30 °C bedraagt. In dat opzicht is de Hazelworm bepaald geen soort met veel zongedrag. Meestal verblijft het dier tussen de dichte kruidachtige vegetatie en komt het alleen bij een te lage lichaamstemperatuur tevoorschijn om te zonnen (MEEK, 2005).

De gevonden resultaten komen volledig overeen met de bevindingen van STUMPEL (1985) die de ideale habitat in verband brengt met de ouderdom van het bos (openheid is belangrijk) en de samenstelling van de kruidlaag, waarbij in zijn onderzoek de aanwezigheid van vooral Bochtige smele (*Deschampsia flexuosa*) erg belangrijk is.

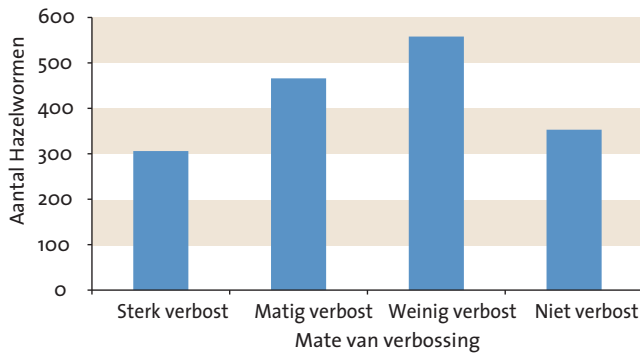
Interessant is om de verschillende biotopen ook te toetsen aan de aanwezigheid van mannelijke en vrouwelijke dieren, en aan het voorko-

HABITATGESCHIKTHEID

LENDERS (2011) geeft een inschatting van de vijf belangrijkste factoren die het voorkomen van reptielen bepalen aan de hand van een literatuuronderzoek. Dit zijn vegetatiestructuur, voedselaanbod, vochtregulatie, temperatuurregulatie en de invloed van het beheer. Het meest bepalend zijn de hoogte, de samenstelling en de dichtheid van de plantengroei, factoren die in hoge mate verantwoordelijk zijn voor de basisbehoeften van reptielen: voedsel, vocht en warmte. Het gevoerde beheer kan daarin sturen, maar ook natuurlijke factoren kunnen daaraan bijdragen. Zo heeft de wroetactiviteit van Wilde zwijnen invloed op de mos- en kruidlaag en daarmee op het voorkomen van reptielen (LENDERS & JANSSEN, 2010; LENDERS, 2011; LENDERS & LEERSCHOOL, 2014). In het onderzochte gebied was de invloed van het Wild zwijn in de akkers B, C en H erg groot. Tussen de platen werd de kruidlaag over grote oppervlakten dekkend omgewoeld. Nooit werd echter geconstateerd dat de dieren ook onder de platen actief waren geweest. Ook werd nooit een omgedraaide plaat gevonden. De activiteit van de Wilde zwijnen wordt in dit artikel niet verder meegenomen. Enerzijds omdat het effect op het onderzoek onvoldoende kan worden gekwantificeerd, anderzijds omdat een directe relatie tussen de dichtheden van reptielen en Wilde zwijnen nog steeds niet is aangetoond.

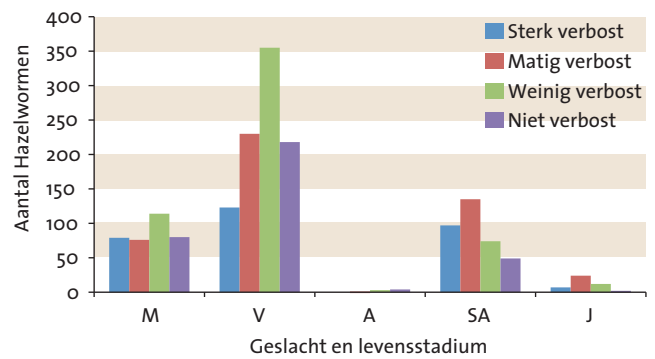
Successie

Een korte typering van de verschillende akkers leidt tot de volgende globale indeling: akker A en B vrijwel helemaal verbost, veel strooisel; akker C en E veel struik- en boomopslag met grazige stukken; akker D en F weinig opslag, veel bremstruweel met ruigtekruiden; akker G en H nauwelijks opslag, dichte grazige vegetatie. In het vervolg van dit artikel wordt voor het gemak gesproken over sterk verbost (A en B, boombedekking 70-80%), matig verbost (C en E, boom- en struikbedekking

FIGUUR 7

Het totaal aantal Hazelwormen (*Anguis fragilis*) in relatie tot verbossing (a) en meer gedetailleerd de mate van verbossing in relatie tot geslacht en levensstadium (b).

men van subadulte en juveniele dieren [figuur 7b]. Hoewel mannelijke dieren ook een lichte preferentie hebben voor de weinig verboste biotopen (Chi-toets, $p < 0,05$), hebben de vrouwelijke Hazelwormen een zeer sterke voorkeur voor dat biotoop en lijken ze min of meer de geheel verboste akkers te mijden (Chi-toets, $p < 0,001$). Omdat op de meer open stukken vooral drachtige vrouwtjes worden aangetroffen lijkt hier een duidelijk verband aanwezig met de hogere temperatuur onder de platen, die waarschijnlijk opgezocht wordt voor een betere ontwikkeling van de jongen. Drachtige vrouwtjes hebben gemiddeld een lichaamstemperatuur die ongeveer 2 °C hoger ligt dan bij niet-drachtige dieren (27,04 °C versus 25,28 °C) (CAPULA & LUISSELLI, 1993).

Passend in de keuze voor gematigde omgevingstemperaturen is dat subadulte en juveniele Hazelwormen een significante voorkeur hebben voor vooral de matig en in iets mindere mate de sterk verboste biotopen (Chi-toets, $p < 0,001$). Blijkbaar trekken de pasgeborene dieren vrij snel na de geboorte weg naar een bosrijkere omgeving. Of is het zo dat de zwangere dieren al voor de geboorte wegtrekken om in een koelere omgeving hun jongen te baren? Dat zou weer aansluiten bij het gegeven dat er nooit geboortes onder de platen zijn waargenomen.

Gladde slang

De kleine voormalige akkers, meestal niet breder dan 50 m, ingeklemd tussen naaldbos, gemengd bos en al dan niet vergraste heidepercelen zorgen voor een grote variatie aan vegetatiestructuur en zijn daarmee van uitzonderlijk belang voor de Gladde slang. KÄSEWIETER & VÖLKL (2003) en SCHULTE *et al.* (2012) benadrukken het belang van veel vegetatieovergangen en -randen, specifiek voor deze reptielensoort. Waarschijnlijk behoort de Lange Luier met aanliggende akkerpercelen alleen al op grond van die biotoopeisen tot de beste Gladde slang habitats van de Meinweg.

De Gladde slangen voelen zich volgens de resultaten vooral thuis in de open, niet verboste terreinen [figuur 8a], hoewel een beetje beschaduwing waarschijnlijk een plus is. De preferentie voor weinig en niet verboste biotopen is significant (Chi-toets, $p < 0,001$). Dit past in de landelijk omschreven habitats voor de soort. VAN DELFT & KEISERS (2009) en LENDERS & KEISERS (2009) geven aan dat de Gladde slang vooral gebonden is aan open bos, heide en hoogveen, waarbij ook rommelige overhoeken en ruderaal terreinen niet worden gemedend. Uit de resultaten van dit onderzoek blijkt dat de soort verdwijnt bij toenemende verbossing. Door de geringe aantallen subadulte en juveniele dieren kon voor deze levensstadia geen voorkeurshabitat worden bepaald [figuur 8b]. Opvallend is het verschil in sexratio van adulte dieren in raai D en F [figuur 4], terwijl toch de vegetatie van beide terreinen nauwelijks verschilt. In raai D komen procentueel veel meer mannen voor, in raai F per-

centueel veel meer vrouwen. Dit zou kunnen duiden op ruimtelijk gescheiden leefgebieden van mannetjes en vrouwtjes.

Naast de openheid van de biotoop die nodig is voor veel zonninstraling, is het van belang dat de Gladde slang een goed ontwikkelde, liefst dichte kruidlagen ter beschikking heeft. In de ochtend warmen de dieren zich bovengronds snel op; daarna stabiliseert de lichaamstemperatuur tussen 29 en 33 °C (DE BONT *et al.*, 1986). Gedurende de dag gaan de dieren vooral onder de vegetatie op zoek naar prooidieren. Ze verblijven dan grotendeels in de dekking. Alleen wanneer de lichaamstemperatuur onder 29 °C komt gebruiken ze weer korte periodes om op de vegetatie op te warmen (STRIJBOSCH & VAN GELDER, 1993).

Onder de platen worden, overigens niet significant, meer vrouwtjes dan mannetjes waargenomen. Mogelijk treffen vooral drachtige vrouwtjes onder de platen de juiste omstandigheden aan voor een optimale thermoregulatie voor de ontwikkeling van hun jongen en geeft de plaat daarnaast de ideale beschutting tegen mogelijke predatoren.

Voedselsituatie

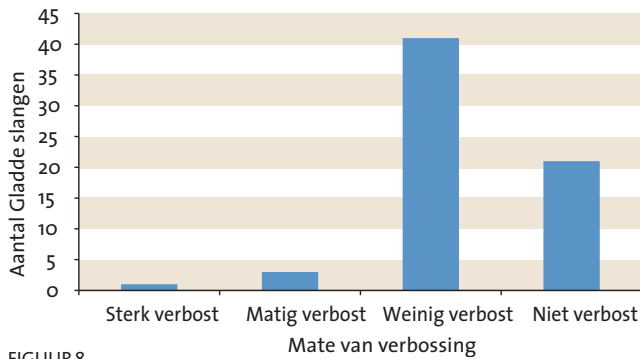
Een tweede aspect dat bij de vergelijking van de akkers van belang is, is de beschikbare hoeveelheid voedsel voor Hazelworm en Gladde slang. Beide soorten kunnen dicht bij menselijke bewoning voorkomen en zijn waarschijnlijk goed ingesteld op antropogene beïnvloeding van hun habitat. De Hazelworm dringt daarbij waarschijnlijk nog meer dan de Gladde slang door in de bebouwing en kan worden aangetroffen op spoor- en wegbermen, in volkstuinjes, parken, de directe omgeving van ruïnes, ruderaal terreinen en groeves (VÖLKL & ALFERMANN, 2007; VAN KESSEL *et al.*, 2011). Ook de Gladde slang wordt echter veel aangetroffen buiten de echte natuurterreinen en vertoont een grote expansiedrift (KÄSEWIETER & VÖLKL, 2003; VÖLKL & KÄSEWIETER, 2003; NAJBAR, 2006; SCHULTE *et al.*, 2012; SCHMITZ, 2012).

Het gedrag van deze beide soorten reptielen is waarschijnlijk grotendeels te verklaren door de ruime beschikbaarheid van voedsel in dit type biotopen. Het is daarbij interessant om te bepalen hoe het voedselaanbod verandert bij een voortgaande successie op akkers in een bos- en heidegebied zoals de Meinweg.

Hazelworm

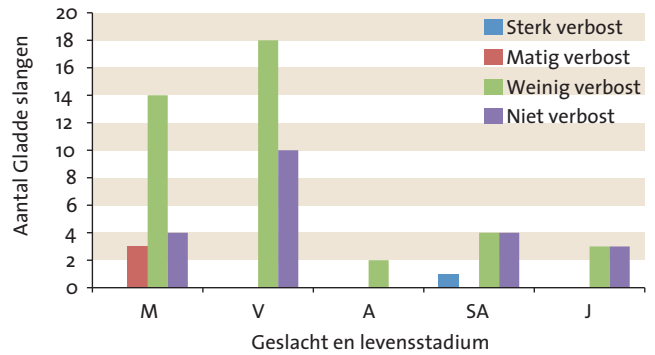
De Hazelworm leeft hoofdzakelijk van (naakt-)slakken en wormen, in mindere mate van duizendpoten, pissebedden, keverlarven, vlinderlarven, spinnen, vliegen en luizen, maar het menu kan lokaal nogal verschillen (VÖLKL & ALFERMANN, 2007; LINDEGAARD *et al.*, 2009; MOLLOV, 2010; BROWN *et al.*, 2012). Ook kannibalisme is vastgesteld (ÇIÇEK *et al.*, 2011).

In Nederland wordt ervan uitgegaan dat het overgrote deel van het

FIGUUR 8

Het totaal aantal Gladde slangen (*Coronella austriaca*) in relatie tot verbossing (a) en meer gedetailleerd de mate van verbossing in relatie tot geslacht en levensstadium (b).

voedsel bestaat uit naaktslakken en regenwormen (SPITZEN-VAN DER SLUIJS & CREEMERS, 2009). Beide soortgroepen zijn nauwelijks in de verschillende akkers aangetroffen [tabel 3]. Dit heeft zeker te maken met de droge bodemomstandigheden onder de platen die zowel voor slakken als wormen niet ideaal zijn. Waarschijnlijk komen deze potentiële voedseldieren wel in hogere dichtheden voor buiten de platen. Is het inderdaad zo dat de Hazelwormen, gezien hun voorkeur voor lagere omgevingstemperaturen, in de zomerperiode tijdens de ochtend- en avondschemering hun vaste ligplekken verlaten om te gaan foerageren (MOLLOV, 2010)? Zoeken ze overdag weer de platen op om het voedsel te verteren? Aangetoond is dat de lichaamstemperatuur bij Hazelwormen die pas hebben gegeten ongeveer 1 °C hoger ligt dan bij dieren die gevestigd hebben (BROWN & ROBERTS, 2008). Dit zou de veronderstelde mobiliteit kunnen verklaren.

Toch is deze verklaring niet helemaal bevredigend. Zeker bij de zwangere vrouwtjes die waarschijnlijk helemaal gefixeerd zijn op een succesvolle voortplanting zou deze dagelijkse migratie erg risicovol zijn en ligt een voedselbron onder de platen meer voor de hand. In tegenstelling tot andere reptielen eten hazelwormvrouwtjes gedurende de hele draagtijd. De hoeveelheid voedsel vermindert evenwel naarmate de geboorte van de jongen nadert (PATTERSON, 1983).

Er is een andere eiwitbron onder de platen aanwezig in de vorm van larven en poppen van mieren die gemakkelijk bereikbaar is en weinig risico op predatie oplevert. Onder nagenoeg alle platen komen mierenesten voor [tabel 3]. Deze zijn zeker tijdens de zomerperiode goed gevuld met eieren, larven en poppen van diverse soorten [figuur 6]. Tijdens het driejarig platenonderzoek zijn in totaal zes waarnemingen gedaan van Hazelwormen die midden in de mierenesten tussen de eieren, larven, poppen en imago's lagen. In één geval werd geconstateerd dat het dier een larve at. Talloze malen werden de dieren aangetroffen op of vlak langs de nesten. Hazelwormen zijn ook elders in actieve nesten van mieren waargenomen (SMITH, 1973; BLISS *et al.*, 2000; VÖLKL & ALFERMANN, 2007), maar mieren worden zelden als voedselbron genoemd. Alleen MOLLOV (2010) citeert in dit opzicht een Bulgaarse studie, waar ruim 25% van de prooidieren uit mieren bestond. Daaruit wordt echter niet duidelijk of het imago's, dan wel larven of poppen betrof.

Gezien de geringe beschikbaarheid van andere voedselbronnen en de bescherming die de (zwangere) Hazelwormen van de platen genieten, wordt er in dit onderzoek vanuit gegaan dat met name de larven van mieren als belangrijk voedsel moeten worden aangemerkt. De Hazelworm is een zichtjager (reageert op beweging) en in dat opzicht komen eieren en poppen minder als prooi in aanmerking. De imago's zijn waarschijnlijk te snel voor een Hazelworm, zoals door POIVRE (1975) werd aangetoond.

Slechts eenmaal werd geconstateerd dat een dode Hazelworm (in dit geval een juveniel dier) door mieren was aangevreten. Gezonde Hazelwormen kunnen zich vrij in en rond mierenesten bewegen zonder te worden aangevallen. Waarschijnlijk bestaat er een vorm van commensalisme tussen de dieren; mierenesten geven voedsel en mogelijk bescherming (bijvoorbeeld tegen spitsmuizen) voor de Hazelworm, terwijl de mierenkolonie daar nauwelijks of geen last van heeft. Het belang van mierenkolonies voor reptielen wordt mogelijk onderschat. PISANI (2009) wijst op het gebruik van actieve mierenesten als geschikte overwinteringsplek voor slangen. Dat zou ook voor Hazelwormen kunnen gelden.

Gladde slang

Uit het overzicht van potentiële prooidieren [tabel 3] komen voor de Gladde slang alleen de genoemde zoogdieren en reptielen in aanmerking. Er is veel discussie over welke soortgroep het meest gebruikt wordt als voedsel door Gladde slangen. Uit diverse studies is echter duidelijk geworden dat de prooisamenstelling vooral wordt bepaald door het lokale aanbod (STRIJBOSCH & VAN GELDER, 1993; VÖLKL & KÄSEWIETER, 2003; READING, 2004). Het varieert van een bijna 100% menu van reptielen (inclusief de eigen soort) tot populaties die vrijwel uitsluitend van muizen en spitsmuizen leven. In Engeland en waarschijnlijk ook Nederland bestaat het voedsel van jonge Gladde slangen vrijwel uitsluitend uit hagedissen. Naarmate de slangen ouder worden verschuift het voedselspectrum meer naar kleine zoogdieren. Ook binnen het seizoen zijn er verschillen. In het voorjaar wordt meer op (spits)muizen gejaagd, later in het jaar meer op hagedissen (LUISELLI *et al.*, 1996; READING & JOFRÉ, 2013). Er wordt bij muizen en spitsmuizen vooral gezocht naar nestjongen, die op geur worden gelokaliseerd (GODDART, 1984; STRIJBOSCH & VAN GELDER, 1993). Het toeval wil dat juist onder de platen veel muizenesten aanwezig zijn. De platen bieden de muizen een droog onderkomen. Vanuit de platen is vaak een vertakt netwerk van gangen en looppaden aanwezig naar de directe omgeving.

Uit tabel 3 blijkt dat de akkers D en F met veel ruigtekruiden en weinig opslag van struiken bijzonder muizenrijk zijn. De verschillen in muizen-dichtheid met andere akkers zijn statistisch significant (Chi-toets, $p < 0,001$). Het zijn ook deze terreinen waar de meeste Gladde slangen zijn waargenomen. Dat verklaart mogelijk tevens het verschil in presentie van Gladde slangen tussen de raaien D en F enerzijds en de raaien G en H anderzijds. Het is aannemelijk dat het hoge aanbod aan nutriënten in de bodem zorgt voor een rijke vegetatie met veel akker- en ruigtekruiden die op hun beurt weer verantwoordelijk zijn voor een hoge dichtheid aan muizen.

Hoewel algemeen wordt verondersteld dat Gladde slangen bij hage-

FIGUUR 9

De akkers D en F in het voorjaar van 2012. Deze vegetatiestructuur moet als referentiebeeld gelden voor toekomstig reptielenbeheer (foto: A. Lenders).

dissen vooral op zicht jagen, kunnen ze die toch ook op geur herkennen (AMO *et al.*, 2004). Over het absolute aanbod aan Zandhagedis en Levendbarende hagedis is in deze vergelijkende studie weinig concreets te melden. Ondanks dat beide soorten beperkt onder de platen zijn aangetroffen [tabel 3] blijken in de weinig en niet verboste akkers significant (Chi-toets, $p < 0,001$) meer van deze hagedissen voor te komen. Gezien de openheid van het biotoop is dit ook te verwachten. De Gladde slang komt met alle leeftijdsklassen en geslachten ook vrijwel uitsluitend in deze akkers voor [figuur 8b]. Daarmee lijkt voor deze slang een sympatrisch verband tussen voedsel- en warmteaanbod in deze terreinen aanwezig.

Het aanbod aan Hazelwormen is op dezelfde terreinen iets minder evident. In dezelfde vergelijking tussen sterk, matig, weinig of niet verboste biotopen wordt de Hazelworm vooral aangetroffen in de weinig verboste, iets minder in de matig verboste akkers. Het aanbod aan Hazelwormen is in alle akkers substantieel en mogelijk een zeer belangrijke voedselbron voor de Gladde slang (zie ook READING, 2004; READING & JOFRÉ, 2013), zeker omdat de massa van een volwassen Hazelworm een belangrijke bijdrage kan leveren aan een enkele maaltijd, maar ook omdat ze in alle maten en gewichtsklassen aanwezig zijn voor nog onvolwassen slangen.

Hazelwormen kunnen Gladde slangen echter met hun chemosensoren waarnemen (CABIDO *et al.*, 2004) en zouden Gladde slangen in het veld dus bewust kunnen mijden. Toch zijn ook dertien maal een of meerdere Hazelwormen samen met een Gladde slang onder dezelfde plaat aangetroffen. Eenmaal betrof het zelfs drie Hazelwormen en driemaal ging het om twee dieren. In totaal zijn er 18 Hazelwormen gevonden die samen met een Gladde slang dezelfde schuilplaats gebruikten. Alleen in de akkers D, F, G en H (de ideale habitat) zijn onder de platen 62 Gladde slangen gezien, samen met 911 Hazelwormen (verhouding 2 : 29). Bij een gelijkmatige spreiding zou de trefkans dat Hazelwormen samen met slangen onder dezelfde plaat zitten vele malen groter zijn. Toetsing toont significant aan (Chi-toets, $p < 0,001$) dat Hazelwormen de slangen echt lijken te mijden.

AANBEVELINGEN VOOR BEHEER

Net zoals in vrijwel ieder natuurterrein in Nederland is menselijk ingrijpen bij de instandhouding van bepaalde waarden noodzakelijk. De instandhouding van akkers in heidegebieden is belangrijk om het tekort

aan mineralen en nutriënten aan te vullen (SMITS & NOORDIJK, 2013). De mineraalrijkdom van de bodem staat aan de basis van voedselketens en werkt via planten en insecten door tot in gewervelde dieren als hagedissen en slangen (VOGELS *et al.*, 2013). Aan de andere kant is een sterke zoninstraling voor reptielen essentieel voor een optimale stofwisseling en daarmee samenhangende bewegingsactiviteit. In het onderhavige geval betekent dit dat er ergens tussen de pioniersvegetatie (de kale akker) en de climaxvegetatie (bos) ingegrepen moet worden om de bestaande natuurlijke rijkdom te behouden. Voor de percelen langs de Lange Luier zou het beheer gericht moeten zijn op weinig verboste, verrijgde terreinen met een goed ontwikkelde kruidlaag. Dit tussenstadium zit dicht bij het pioniersstadium en wordt mogelijk al na 10 jaar bereikt. In de bestaande situatie zouden de akkers D en F als referentiebeeld kunnen gelden [figuur 9]. Deze referentie doet ook recht aan het deels vergeten beeld van de Meinweg, waarbij verspreid voorkomende bremstruwelen mede aspectbepalend waren voor het landschap.

Voor de meer verboste akkers zou derhalve menselijk ingrijpen op korte termijn noodzakelijk zijn. Bij de akkers A en B zou gekozen kunnen worden voor 'niets doen', om daarmee de verdere bosontwikkeling zijn gang te laten gaan, met als ultieme consequentie verlies van de herpetofauna, in dit geval de Hazelworm. Voor akker B is dat mogelijk ook de beste optie omdat de bosontwikkeling daar iets gevarieerder is dan in akker A en omdat op dit terrein ook een grote hoeveelheid dood hout aanwezig is dat weer voor andere diergroepen, zoals bepaalde keversoorten, van bijzondere waarde kan zijn. Bij akker A is te kiezen voor kaalkap van het hele perceel om hiermee meer zoninval mogelijk te maken, waarna de bestaande kruidlaag zich weer zou kunnen verdichten en uitbreiden. Het huidige bosbeheer, waarbij vooral dunning wordt toegepast, is hierbij niet aan de orde. Voor gericht reptielenbeheer is pleksgewijze kaalkap een betere optie (STUMPEL, 2004; VAN UCHELEN, 2006). Een volledige terugkeer naar de pionierssituatie lijkt voor akker A financieel niet aantrekkelijk en om die reden niet wenselijk.

Voor akker C worden nog diverse akkeronkruiden waargenomen, een teken dat er regelmatig verstoring van de bodem heeft plaatsgevonden. De kruidlaag is plaatselijk echter nog vrij dicht, hoewel met name op deze akker de invloed van Wilde zwijnen op de vegetatie erg groot is. Voorgesteld wordt om zowel op akker C als op akker E zonder uitzondering alle opslag van berken en dennen te verwijderen. Dit geeft meer zoninval en minder dekking aan de zwijnen. Door openheid te creëren en nieuwe opslag in een cyclus te verwijderen, kunnen hier goede habitatvoorwaarden voor alle reptielen worden geschapen. De (weini-

ge) open stukken zouden in dezelfde frequentie gedeeltelijk afwisselend opnieuw geplougd en licht bemest kunnen worden.

Ook bij de akkers D en F zou afwisselend ploegbeheer met lichte bemesting over het gehele perceel kunnen bijdragen aan het behoud van het bestaande biotoop (SMITS & NOORDIJK, 2013). Om zoveel mogelijk variatie te behouden en tevens randzones te creëren zou gekozen moeten worden voor een ploegrichting in de lengte van de percelen. SMITS & NOORDIJK (2013) gaan uit van een zesjaarlijkse cyclus. Of in deze frequentie voor de Meinweg het beoogde doel bereikt wordt zal moeten blijken. Met een goede monitoring kan dit beheer echter altijd bijgesteld worden. Eenzelfde beheer zou ook al in de akkers G en H ingezet kunnen worden. De nazomerperiode is, in verband met de activiteit van de reptielen, het meest geschikt om het voorgestelde beheer uit te voeren.

SAMENVATTING

De conclusie van het onderzoek is dat uit productie genomen akkers een belangrijk habitat vormen voor de Hazelworm en de Gladde slang. Waarschijnlijk geldt dit ook voor de andere in het Meinweggebied voorkomende reptielen. Op de akkers ontwikkelen zich door hun hoge minerale rijkdom en open ligging aanvankelijk kruidenrijke ruigtevegetaties of ruige graslanden met een dichte zode. Deze vegetaties bieden een hoog voedselaanbod voor muizen en insecten. Op hun beurt vormen zij een belangrijke voedselbron voor alle in het gebied voorkomende reptielen. Bij de verklaring voor de hoge presentie van Hazelwormen zou de aanwezigheid van veel mieren (nesten) wel eens een cruciaal kunnen zijn. De hoge dichtheid van Hazelwormen zou met name weer van betekenis kunnen zijn voor de Gladde slang.

Naarmate de successie op de terreinen voortschrijdt en de verstruiking en verbossing toeneemt gaan in eerste instantie de biotopen van de echt warmteminnende soorten zoals de Gladde slang verloren. De Hazelworm als 'koelere' soort vindt waarschijnlijk zijn optimum in terreinen die al een lichte tot matige bedekking van struiken of bomen heb-

ben. Bij een totale verbossing, zonder plekken met zoninval, verdwijnt ook de biotoop van de Hazelworm. Voor beide soorten is een matige nutriëntenrijkdom van de bodem met daaraan gekoppeld een dichte kruidlaag essentieel voor fouragegedrag en thermoregulatie. Het is aan de beheerder om dit middenstadium in successie, in het belang van de aanwezige reptielen, maar ook in het belang van het behoud van de biodiversiteit, in stand te houden.

DANKWOORD

Bij het determineren van mieren en slakken is veel steun ondervonden van John Hannen, Jinze Noordijk en Jan Hermans. De laatste heeft ook een belangrijke bijdrage geleverd aan de vegetatieopnamen. Sjuul Verhaegh wordt bedankt voor het maken van het overzichtskaartje. Aan de plaatcontroles hebben diverse onderzoekers meegewerkt, waarvan Peter Keijsers, Frank Heinen, Tim Leerschool en Rick Reijerse een substantiële bijdrage hebben geleverd. Dit onderzoek maakt deel uit van de Natuurkwaliteitsimpuls Nationaal Park De Meinweg die mede gefinancierd wordt door de Provincie Limburg.

Summary

THE IMPORTANCE OF FORMER ARABLE FIELDS FOR REPTILES

Results of a four-year field study on abandoned farmland at De Meinweg National Park

During 2010-2013, an experimental study was carried out on abandoned farmland within the Meinweg National Park in the south of the Dutch province of Limburg. To assess the value of abandoned arable fields for reptiles, artificial refuges were placed on eight former grain fields in different stages of succession. In each field, we placed a row of ten steel plates with a box profile on the ground, which could be used as hiding places by especially Smooth snake (*Coronella austriaca*) and Slow worm (*Anguis fragilis*). Although it is known that other species in the Meinweg area do not prefer this type of artificial habitat, the results of

this study are probably indicative of all reptiles, considering the typical ecological characteristics of these species.

The eight former arable fields can be divided into four types of vegetation: wood (70-80% tree cover), open woodland (50-60% coverage by shrubs and trees), open shrubland (20-30% coverage by shrubs) and open grassland (less than 10% coverage by shrubs). Scrub (type 3), a combination of (pioneering) herbs, grasses, bushes and young trees, is often regarded as wasteland and hence as undesirable by managers of natural habitats.

Our study showed that scrub is actually the most important stage in the vegetation succession for Smooth snake as well as Slow worm. Smooth snakes also occur in open grassland, but are practically absent from the more woody vegetations. In contrast, the Slow worm is a species that is more active at moderate temperatures, so it is also found in open or denser woodland. The main reason why

these two species have their highest population density in scrub is that this type of biotope provides the best opportunities for shelter and basking. In addition, this biotope has the highest biodiversity and offers plenty of food for Smooth snake (mice and reptiles) and Slow worm (slugs, worms and probably larvae of ants, and maybe also their eggs and pupae). The basis for the rich flora and fauna in the scrubs is undoubtedly the high nutrient content of the soil on these former arable fields. In terms of habitat management, therefore, it is important to preserve this type of biotope. The combination of open grassland and scrub is very rare in the Netherlands nowadays. Good management involves removing bushes and trees before they cover most of the land, and we also recommend ploughing parts of the scrub in a six-year cycle to restart the vegetation succession. These measures will lead to optimal habitats for reptiles and will create a robust biodiversity.

Literatuur

- AMO, L., P. LÓPEZ & J. MARTÍN, 2004. Chemosensory Recognition of Its Lizard Prey by the Ambush Smooth Snake, *Coronella austriaca*. *Journal of Herpetology* 38 (3): 451-454.
- BLISS, P., A. KATZERKE & A. RESETARITZ, 2000. Blind-schleichen (*Anguis f. fragilis*) in nestern der Kerbameise *Formica (Coptoformica) exsecta*. *Zeitschrift für Feldherpetologie* 7 (1-2): 230-233.
- BONT, R.G. DE, J.J. VAN GELDER & J.H.J. OLDERS, 1986. Thermal ecology of the smooth snake, *Coronella austriaca* Laurenti, during spring. *Oecologia* 69 (1): 72-78.
- BROWN, D.S., S.N. JARMAN & W.O.C. SYMONDSON, 2012. Pyrosequencing of prey DNA in reptile faeces: analysis of earthworm consumption by slow worms. *Molecular Ecology Resources* 12 (2): 259-266.
- BROWN, R.P., & N. ROBERTS, 2008. Feeding state and selected body temperatures in the slow-worm (*Anguis fragilis*). *Herpetological Journal* 18 (1): 59-62.
- CABIDO, C., A. GONZALO, P. GALÁN, J. MARTIN & P. LÓPEZ, 2004. Chemosensory predator recognition induces defensive behaviour in the slow-worm (*Anguis fragilis*). *Canadian Journal of Zoology* 82 (3): 510-515.
- CAPULA, M. & L. LUISELLI, 1993. Ecology of an alpine population of the Slow worm, *Anguis fragilis* Linnaeus, 1758. Thermal biology of reproduction (Squamata: Sauria: Anguinae). *Herpetozoa* 6 (1/2): 57-63.
- ÇIÇEK, K., Y. TAYHAN, S. HAYRETDAG, D. AYAZ & C.V. TOK, 2011. A case of cannibalism behaviour of the Slow worm *Anguis fragilis* (Reptilia: Anguinae) in Turkey. *Biharian Biologist* 5 (1): 76-77.
- DELFT, J.J.C.W. VAN & P.L.G. KEIJERS, 2009. Gladde slang *Coronella austriaca*. In: R.C.M. CREEMERS & J. J.C.W. VAN DELFT, (RAVON) (eds), *De amfibieën en reptielen van Nederland*. Nederlandse Fauna 9. Leiden, Nationaal Natuurhistorisch Museum Naturalis / European Invertebrate Survey Nederland: 291-300.
- GODDART, P., 1984. Morphology, growth, food habits and population characteristics of the Smooth snake *Coronella austriaca* in southern Britain. *Journal of Zoology* 204 (2): 241-257.
- HILLEGERS, H., 1999. Heerdgang in Vlodrop en op de Meinweg. *Natuurhistorisch Maandblad* 88 (12): 289-292.
- KÄSEWIETER, D. & W. VÖLKL, 2003. Makro- und Mikrohabitatnutzung der Schlingnatter (*Coronella austriaca*) in Lechtal. *Zeitschrift für Feldherpetologie* 10 (2): 159-173.
- KESSEL, N. VAN, B. CROMBAGHS & J. BEEKMAN, 2011. Compensatie voor leefgebied en verplaatsing van een populatie hazelwormen. *RAVON* 13 (2): 32-37.
- KUIJK, H.J. VAN & H.J.M. VAN BUGGENUM, 2009. Hazelworm – *Anguis fragilis* Linnaeus, 1758. In: H.J.M. van Buggenum, R.P.G. Geraeds & A.J.W. Lenders (redactie), *Herpetofauna van Limburg. Verspreiding en ecologie van amfibieën en reptielen over de periode 1980-2008*. Stichting Natuurpublicaties Limburg, Maastricht: 268-279.
- LENDERS, A.J.W., 2011. Habitatgebruik door reptielen in Nationaal Park De Meinweg. Een vergelijkend onderzoek met behulp van kunstmatige schuilplekken. *Natuurhistorisch Maandblad* 100 (1): 10-17.
- LENDERS, A.J.W., 2012a. De waarde van monotone droge heide voor reptielen. *Natuurhistorisch Maandblad* 101 (3): 49-51.
- LENDERS, A.J.W., 2012b. Individuele herkenning bij de gladde slang. De ontwikkeling van een digitale zoekformule. *RAVON* 14 (3): 57-62.
- LENDERS, A.J.W. & P.L.G. KEIJERS, 2009. Gladde slang – *Coronella austriaca* Laurenti, 1768. In: H.J.M. van Buggenum, R.P.G. Geraeds & A.J.W. Lenders (redactie), *Herpetofauna van Limburg. Verspreiding en ecologie van amfibieën en reptielen over de periode 1980-2008*. Stichting Natuurpublicaties Limburg, Maastricht: 318-331.
- LENDERS, A.J.W. & P.W.A.M. JANSSEN, 2010. Populatieontwikkelingen bij Adders en Wilde zwijnen. Een onderzoek naar een mogelijk verband tussen de toename van het Wilde zwijn en de afname van de Adder in het Meinweggebied. *Natuurhistorisch Maandblad* 99 (2): 27-37.
- LENDERS, A.J.W. & T. LEERSCHOOL, 2012. Kunstmatige schuilplekken voor reptielen. Een vergelijking in het gebruik van verschillend plaatmateriaal. *Natuurhistorisch Maandblad* 101 (10): 213-218.
- LENDERS, A.J.W. & T. LEERSCHOOL, 2014. Interactie tussen Wilde zwijnen en reptielen. Het effect van een tweetal zwijnenexclusies in de Slenk (Nationaal Park De Meinweg). *Natuurhistorisch Maandblad* 103 (9): 243-247.
- LINDEGAARD, I., J. KJERGAARD & S. TOFT, 2009. A method of obtaining dietary data for slow worms (*Anguis fragilis*) by means of non-harmful cooling and results from a Danish population. *Journal of Natural History* 43 (15-16): 1011-1025.
- LUISELLI, L., M. CAPULA & R. SHINE, 1996. Reproductive output, costs of reproduction, and ecology of the smooth snake, *Coronella austriaca*, in the eastern Italian Alps. *Oecologia* 106 (1): 100-110.
- MEEK, R., 2005. Null models and thermal biology of the anguid lizard *Anguis fragilis*; evidence for thermoregulation? *Amphibia-Reptilia* 26 (4): 445-450.
- MOLLOV, I., 2010. A contribution to the knowledge of the trophic spectrum of the Slow Worm (*Anguis fragilis* L., 1758) (Reptilia: Anguinae) from Bulgaria. *ZooNotes* 9 (1): 1-4.
- NAJBAR, B., 2006. The occurrence and the characteristics of *Coronella austriaca austriaca* (Laurenti, 1768) (Serpentes: Colubridae) in western Poland. *Acta zoologica cracoviensia* 49A (1-2): 33-40.
- NOORDIJK, J., J. HERMANS & A.J. VAN LOON, 2013. Terreinbeheer voor mieren (Hymenoptera: Formicidae) in Nationaal Park De Meinweg. *Natuurhistorisch Maandblad* 102 (10): 266-270.
- NOORDIJK, J., R. VAN HENGEL & T. LENDERS, 2012. Mieren nesten onder reptielenplaten in De Meinweg. *Forum Formicidarum* 13 (1-3): 14-18.
- PATTERSON, J.W., 1983. Frequency of reproduction, clutch size and clutch energy in the lizard *Anguis fragilis*. *Amphibia-Reptilia* 4 (2-4): 195-203.
- PATTERSON, J.W., 1990. Field body temperatures of the lizard *Anguis fragilis*. *Amphibia-Reptilia* 11 (3): 295-299.
- PISANI, G.R., 2009. Use of an active ant nest as a hibernaculum by small snake species. *Transactions of the Kansas Academy of Science* 112 (1-2): 113-118.
- POIVRE, C., 1975. Observations sur le compartement prédateur de l'orvet (*Anguis fragilis* L.) II. Captures de diverse proies. *La Terre et la Vie* 29 (1): 63-70.
- READING, C.J., 2004. Age growth and sex determination in a population of smooth snakes, *Coronella austriaca* in southern England. *Amphibia-Reptilia* 25 (2): 137-150.
- READING, C. & G. JOFRE, 2013. Diet composition changes correlated with body size in the Smooth snake, *Coronella austriaca*, inhabiting lowland heath in southern England. *Amphibia-Reptilia* 34 (4): 463-470.
- SCHMITZ, H.A.J.M., 2012. Dispersie van Gladde slangen aan de zuidelijke rand van het Meinweggebied. *Natuurhistorisch Maandblad* 101 (10): 200-2004.
- SCHULTE, U., S. KIRCHHOFF & N. WAGNER, 2012. Populationsgrösse, Abundanz und Habitatnutzung einer Schlingnatter-Population (*Coronella austriaca*) bei Trier. *Zeitschrift für Feldherpetologie* 19 (2): 185-200.
- SEGGELEN, C. VAN, 2007. Nationaal Park De Meinweg, ontstaansgeschiedenis, organisatie en doelstellingen. *Natuurhistorisch Maandblad* 96 (6): 141-144.
- SMITH, M., 1973. Revised by A. d'A. Bellairs & J.F.D. Frazer. *The British Amphibians and Reptiles*. Collins, London.
- SMITS, J. & J. NOORDIJK, 2013. Heidebeheer. Moderne methoden in een eeuwenoud landschap. KNNV Uitgeverij, Utrecht.
- SPITZEN-VAN DER SLUIJS, A. & R.C.M. CREEMERS, 2009. Hazelworm *Anguis fragilis*. In: R.C.M. CREEMERS & J. J.C.W. VAN DELFT, (RAVON) (eds), *De amfibieën en reptielen van Nederland*. Nederlandse Fauna 9. Leiden, Nationaal Natuurhistorisch Museum Naturalis / European Invertebrate Survey Nederland: 248-256.
- STRIJBOSCH, H. & J.J. VAN GELDER, 1993. Ökologie und Biologie der Schlingnatter, *Coronella austriaca* Laurenti 1768 in den Niederlanden. *Mertensiella* 3: 39-58.
- STUMPEL, A.H.P., 1985. Biometrical and ecological data from a Netherlands population of *Anguis fragilis* (Reptilia, Sauria, Anguinae). *Amphibia-Reptilia* 6 (2): 181-194.
- STUMPEL, A.H.P., 2004. Reptiles and amphibians as targets for nature management. Wageningen Universiteit, Wageningen.
- UCHELEN, E. VAN, 2006. Praktisch natuurbeheer: amfibieën en reptielen. KNNV uitgeverij, Utrecht.
- VENNEN, G.H.A., 1985. De Meinweg: onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied circa 1400-1822. Van Gorkum & Comp. B.V., Assen.
- VOGELS, J., H. SIEPEL & N. WEBB, 2013. Impact of changed plant stoichiometric quality on heathland fauna composition. In: W. H. Diemont, W.J.M. Heijman, H. Siepel & N.R. Webb. *Economy and ecology of heathlands*. KNNV Publishing, Utrecht: 273-297.
- VÖLKL, W. & D. ALFERMANN, 2007. Die Blindschleiche die vergessene Echse. Beiheft der Zeitschrift für Feldherpetologie 11. Laurenti-Verlag, Bielefeld.
- VÖLKL, W. & D. KÄSEWIETER, 2003. Die Schlingnatter: ein heimlicher Jäger. Beiheft der Zeitschrift für Feldherpetologie 6. Laurenti-Verlag, Bielefeld.

ONDER DE AANDACHT

CONTRIBUTIE 2015

Met het oog op de stijgende lasten en de stagnerende inkomsten wordt de contributie aangepast. Deze contributieaanpassing is goedgekeurd door de algemene ledenvergadering van 20 oktober 2014 en zal ingaan op 1 januari 2015. Inmiddels heeft bijna 70% van de leden een automatische incasso afgegeven hetgeen onze ledenadministratie heel veel werk en tijd bespaart. Bij de leden die een automatische incasso hebben afgegeven wordt deze medio januari afgeboekt. De leden die nog geen automatische incasso hebben afgegeven ontvangen begin december een contributiebrief.

De contributie voor 2015 bedraagt:

Jeugdleden: € 17,50. Gewone leden: € 35,00. 65+: eenieder die na 31-12-2014 65 wordt, betaalt als gewoon lid. Indien men voor 01-01-2015 65 is geworden betaalt men in 2015: € 25,00. Institutionele leden: € 105,00.

NOTULEN ALGEMENE LEDEN-VERGADERING NHGL

gehouden op 20 oktober 2014 te Maastricht

Opening en mededelingen

Deze extra algemene ledenvergadering wordt gehouden in het Natuurhistorisch Museum in Maastricht. Aanwezig zijn elf leden. De vergadering wordt geopend door Harry Tolkamp, voorzitter van het Natuurhistorisch Genootschap. Hij gaat kort in op de heugelijke mededeling dat de vereniging zojuist van Gouverneur Theo Bovens het predicaat 'Koninklijk' heeft ontvangen.

Notulen vorige vergadering

Onder dankzegging aan de secretaris worden de notulen van de algemene ledenvergadering van 11 april 2014 goedgekeurd.

Aanpassing statuten

De door het bestuur voorgestelde aanpassing van de statuten, onder meer het vervangen van de accountantsverklaring door een kascontrolecommissie, wordt door de ledenvergadering goedgekeurd. Daarnaast worden er kleine tekstuele aanpassingen gedaan. Er zijn nog enkele punten die nog met de notaris besproken en aan-

gepast zullen worden aan het wettelijk voorgeschrevene, onder andere met betrekking tot het vaststellen van de notulen (door de voorzitter) hetgeen ook door het bestuur zou kunnen luiden (inmiddels is gebleken dat dit uit het Burgerlijk Wetboek komt).

Volgens de huidige statuten (en dat komt ook uit het Burgerlijk wetboek) moet voor een wijziging van de statuten 2/3 van het totale aantal leden van de vereniging met de voorgestelde wijziging instemmen. De opkomst op 20 oktober was daartoe echter te laag zodat het bestuur oproept tot een volgende algemene ledenvergadering en wel op 13 november 2014, waar dan met een gewone meerderheid kan worden besloten.

Aanpassing contributie

De door het bestuur voorgestelde contributieverhoging met ingang van 1 januari 2015 wordt door de vergadering onderschreven. Dit betekent dat de contributie voor 2015 is vastgesteld op de volgende bedragen: jeugdleden: € 17,50 (was € 15,25), gewone leden: € 35,00 (was € 30,50), 65+: eenieder die na 31-12-2014 65 wordt, betaalt als gewoon lid. Indien men voor 01-01-2015 65 is geworden betaalt men in 2015: € 25,00 (was € 15,25), met ingang van 2016: € 30,00 en met ingang van 2017 de contributie voor gewone leden.

Institutionele leden: € 105,00 (was € 91,50 nl. 3* gewone leden).

Koopabbonementen (dit betreft geen contributie): € 84,00.

Benoeming bestuursleden

Als nieuwe bestuursleden worden voorgedragen Johannes Regelink en Michiel Merx. Beiden worden door de vergadering bij acclamatie gekozen. Jim Janssen die ook verkiesbaar stond, heeft zich inmiddels teruggetrokken omdat hij ook de Stichting Van Schaik, namens wie hij zitting zou nemen in het bestuur, zal verlaten.

Volgende vergadering

De volgende algemene ledenvergadering zal worden gehouden op donderdag 13 november 2014.

De oproeping daartoe vindt plaats in het eerstvolgende maandblad dat in week 44 verschijnt.

Vastgesteld op 27 oktober 2014,
w.g. H.Tolkamp, voorzitter

OVERSTAP NAAR WAARNEMING.NL: LAATSTE OPROEP

In het Natuurhistorisch Maandblad van augustus 2014 stond een aankondiging van de overstap naar Waarneming.nl als het nieuwe invoerportaal voor NHGL-waarnemers. Vervolgens hebben alle waarnemers waarvan het adres bekend was in oktober een e-mail ontvangen met nadere bijzonderheden over het omzetten van alle bestaande gegevens naar Waarneming.nl. De voorbereidingen voor de omzetting vorderen gestaag. De feitelijke conversie gaat plaats vinden in december 2014.

Het is nog steeds mogelijk om bij het omzetten van de gegevens tegenmoet te komen aan bepaalde voorkeuren en wensen van de waarnemers. Tientallen waarnemers hebben inmiddels hun voorkeuren aangegeven. Waarnemers die hun wensen of voorkeuren nog niet hebben doorgegeven kunnen dat uiterlijk tot en met vrijdag 5 december doen. Stuur daarvoor een e-mail aan k.letourneur@nhgl.nl of bel tel. 0475-386473.

Wil je bijdragen aan de openbare waarnemingen van het NHGL via <http://nhgl.waarneming.nl> dan kun je je NHGL lidmaatschap op dit platform registreren. Via het menu 'Mijn waarneming.nl' en vervolgens 'Lidmaatschappen' vul je je (eerder aangemaakte) NHGL waarnemerscode in. Heb je nooit een NHGL waarnemerscode gehad, vul dan je achternaam en je initialen erachter in.

GENOOTSCHAPSDAG 2015

Op zaterdag 20 februari 2015 organiseert het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg de 18^e editie van de Genootschapsdag. Deze vindt plaats in het Bisschoppelijk College Broekhin, Bob Bouwmanstraat 30-32 te Roermond.

Het programma start om 10.00 uur (zaal open om 9.30 uur) en duurt tot 16.30 uur. In het ochtendprogramma lichten leden van de studiegroepen in korte presentaties de bijzondere vondsten in op hun studiegebied. In de middag worden langere lezingen verzorgd. De dag wordt afgesloten met een borrel. De inhoud van het programma wordt in het komende maandblad nader bekend gemaakt.

BINNENWERK BUITENWERK

OP DE INTERNETPAGINA WWW.NHGL.NL IS DE MEEST ACTUELE AGENDA TE RAADPLEGEN

● **ZONDAG 7 DECEMBER** organiseert de **Plantenstudiegroep** een winterwandeling onder leiding van Wil Willems langs de Vennbahn tussen Schmithof en Kornelimünster (D). Vertrek om 9.30 uur vanaf de achterzijde van station Maastricht of om 10.00 uur vanaf wegrestaurant Baneheide.

● **MAANDAG 8 DECEMBER** is er een werkvond van de **Molluskenstudiegroep Limburg** in Grevenbicht. Aanvang 20.00 uur. Opgave verplicht (tel. 045-4053602, biostekel@gmail.com).

● **MAANDAG 8 DECEMBER** verzorgt Jef Boosten bij de **Kring Heerlen** een lezing over libellen. Aanvang 20.00 uur in Café Wilhelmina, Akerstraat 166, 6466 HP Kerkrade-West.

● **DONDERDAG 11 DECEMBER** organiseert **Kring Roermond** twee lezingen. Frans Coolen gaat in op de flora langs de IJzeren Rijn en Raymond Pahlplatz vertelt over de Raaf in Limburg. Aanvang: 20.00 uur in café Willems, Godsweetersingel 58 te Roermond. Verplichte aanmelding via w.dekker1@home.nl i.v.m. beperkt aantal zitplaatsen.

● **VRIJDAG 12 DECEMBER** verzorgt Anne

van der Linden voor de **Kring Maastricht** een lezing met als onderwerp 'Het Heimansjaar 2014'. Aanvang 20.00 uur in het Groenhuis, Godsweederstraat 2, 6041 GH Roermond.

● **VRIJDAG 19 DECEMBER** verzorgt John Bruinsma bij de **Plantenstudiegroep** een lezing over 'Waterplanten, ecologie en herkenning'. Aanvang 20.00 uur in het Natuurhistorisch Museum te Maastricht.

● **ZONDAG 21 DECEMBER** organiseert Walther van der Coelen voor de **Plantenstudiegroep** een winterwandeling langs onderaardse en dagbouw kalksteengroeves in het Geuldal. Ver-

trek: 10.00 uur bij de Geulhemmermolen te Geulhem.

2015

● **ZONDAG 4 JANUARI** leidt Rob van der Laak (tel. 045-5423454) voor de **Kring Heerlen** een watervogel excursie langs de Maas. Vertrek om 8.15 uur vanaf de parkeerplaats van motel van der Valk langs de N-281 te Heerlen.

● **DONDERDAG 8 JANUARI** verzorgt Ton Breuls voor de **Kring Maastricht** een lezing met als onderwerp 'De vuursteenmijnen van Bassenge en Visé'. Aanvang 20:00 uur in het Natuurhistorisch Museum te Maastricht.

COLOFON

NATUURHISTORISCH GENOOTSCHAP IN LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

Harry Tolkamp (voorzitter), Rob Geraeds (ondervoorzitter) & Alfred Paarlberg (penningmeester).

ALGEMEEN BESTUUR

Wouter Jansen, Nicole Reneerkens, Raymond Pahlplatz, Marian Baars, Stef Keulen, Pieter Puts, Victor van Schaik, Jan-Joost Bakhuizen, Katrien de Vos-Reesink, Johannes Regelink & Michiel Merkk.

KANTOOR

Olaf Op den Kamp, Jeanne Cuypers, Karine Letourneur & Roel Steverink.

ADRES

Godsweederstraat 2, 6041 GH Roermond, tel. 0475-386470 (kantoor@nhgl.nl), www.nhgl.nl.

LIDMAATSCHAP

€ 35,00 per jaar. Leden t/m 23 jaar € 17,50; bedrijven, verenigingen, instellingen e.d. € 105,00. Okjen Weinreich (ledenadministratie@nhgl.nl). IBAN: NL73RABO0159023742, BIC: RABONL2U.

BESTELLINGEN/PUBLICATIEBUREAU

Publicaties zijn te bestellen bij het publicatiebureau, Marja Lenders (publicatiebureau@nhgl.nl). Losse nummers € 4,-; leden € 3,50 (incl. porto), themanummers € 7,-. IBAN: NL31INGB0000429851, BIC: INGBNL2A.

KRINGEN

KRING HEERLEN

John Adams (heerlen@nhgl.nl).

KRING MAASTRICHT

Bert Op den Camp (maastricht@nhgl.nl).

KRING ROERMOND

Math de Ponti (roermond@nhgl.nl).

KRING VENLO

Jos Hoogveld (venlo@nhgl.nl).

KRING VENRAY

Patrick Palmén (venray@nhgl.nl).

STUDIEGROEPEN

FOTOSTUDIEGROEP

Bert Morelissen (foto@nhgl.nl).

HERPETOLOGISCHE STUDIEGROEP

Sabine de Jong (herpetofauna@nhgl.nl).

LIBELLENSTUDIEGROEP

Jan Hermans (libellen@nhgl.nl).

MOLLUSKEN STUDIEGROEP LIMBURG

Stef Keulen (mollusken@nhgl.nl).

MOSSENSTUDIEGROEP

Paul Spreuwenberg (mossen@nhgl.nl).

PADDENSTOELENSTUDIEGROEP

Henk Henczyk (paddestoelen@nhgl.nl).

PLANTENSTUDIEGROEP

Olaf Op den Kamp (planten@nhgl.nl).

PLANTENWERKGROEP WEERT

Jacques Verspagen (weert@nhgl.nl).

SPRINKHANENSTUDIEGROEP

Wouter Jansen (sprinkhanen@nhgl.nl).

STUDIEGROEP ONDERAARDSE KALKSTEENGROEVEN

Hans Ogg (sok@nhgl.nl).

VISSENWERKGROEP

Victor van Schaik (vissen@nhgl.nl).

VLINDERSTUDIEGROEP

Mark de Mooij (vlinders@nhgl.nl).

VOGELSTUDIEGROEP

Nicole Reneerkens (vogels@nhgl.nl).

WERKGROEP DRIESTRIJK

Wouter Jansen (driestruik@nhgl.nl).

ZOOGDIERENWERKGROEP

Bert Morelissen (zoogdieren@nhgl.nl).

STICHTINGEN

STICHTING NATUURPUBLICATIES LIMBURG

Uitgever van publicaties, boeken en rapporten (snl@nhgl.nl).

STICHTING DE LIERELEI

Projectbureau voor onderzoek van natuur en landschap in Limburg (lierelei@nhgl.nl).

STICHTING IR. D.C. VAN SCHAÏK

Stichting voor het beheer van onderaardse kalksteengroeven in Limburg. Postbus 2235, 6201 HA Maastricht (vanschaikestichting@nhgl.nl).

STICHTING NATUURBANK LIMBURG

Stichting voor het beheer van waarnemingen van het NHGL (natuurbank@nhgl.nl).

NATUURHISTORISCH MAANDBLAD

REDACTIE Olaf Op den Kamp (hoofdredacteur), Henk Heijligers, Jan Hermans, Martine Lejeune, Ton Lenders, Gerard Majoor, Arjan Ova & Guido Verschoor (redactie@nhgl.nl).

RICHTLIJNEN VOOR KOPIJ-INZENDING

Diegenen die kopij willen inzenden, dienen zich te houden aan de richtlijnen voor kopij-inzending. Deze kunnen worden aangevraagd bij de redactie of zijn te bekijken op www.nhgl.nl.

LAY-OUT & OPMAAK Van de Manakker, Grafische communicatie, Maastricht (mvandemanakker@xs4.all.nl).

EDITING SUMMARIES Jan Klerkx, Maastricht.

PEFC™
PEFC/30-31-007

Druk

SHD Grafimedia, Swalmen.

COPYRIGHT Auteursrecht voorbehouden.

Overname slechts toegestaan na voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 0028-1107

provincie limburg

Het uitgeven van het Natuurhistorisch Maandblad wordt mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de provincie Limburg.

LIMBURGSE VOGELS EDITIE 2014

Het openingsartikel van editie 2014 van Limburgse Vogels maakt de balans op na 20 jaar natuurontwikkeling in het Zuidelijk Maasdal. Er wordt een actueel beeld gegeven van de ontwikkelingen in de broedvogelbevolking aan de hand van zeldzaamheden, kolonievogels en indicatieve soorten.

Het tweede artikel kan gezien worden als een verdieping van het voorgaande. Een grindgat in de omgeving van Stevensweert is vanaf het moment van oplevering als natuurterrein vijf jaar intensief op broedvogels onderzocht. De aantrekkingskracht van alle grindgaten op overwinterende en doortrekkende watervogels wordt beschreven aan de hand van het voorkomen van Parelduiker, Roodkeelduiker en IJsduiker.

Na 144 jaar broedt de Raaf eindelijk weer in Limburg: reden voor een gedegen artikel.

De Provincie Limburg liet het dieet van Limburgse Grauwe klauwieren onderzoeken door analyse van prooiresten in nesten. De onderzoekers publiceren onder andere hun bevindingen over de voedselsituatie van klauwieren en geven adviezen over beheer en inrichting van terreinen.

De vaste rubrieken over fenologie en zeldzame broedvogels, weliswaar samengesteld door andere auteurs, ontbreken ook dit jaar niet.

In een aantal korte bijdragen wordt aandacht besteed aan de indrukwekkend massale doortrek in maart 2014 van Kepen over de Hamert, een broedgeval van de Ooievaar in Zuid-Limburg, de ontdekking van zeldzaamheden als een Griel, een Citroenkwikstaart en een Ralreiger.

Gewoontegetrouw tonen Limburgse fotografen hun mooiste foto's en sluit deze editie van Limburgse Vogels met een jaaroverzicht van de meest opmerkelijke vogelwaarnemingen.

Editie 2014 is inclusief verzendkosten te bestellen voor € 15,-. Niet-leden van het NHGL betalen € 17,50. Overmaken kan via NL92 INGB 000 11342 34 t.n.v. Natuurhistorisch Genootschap in Limburg onder vermelding van 'Limburgse Vogels 2014'. Voor België gelden dezelfde bedragen eveneens onder vermelding van 'Limburgse Vogels 2014' en IBAN: NL92 INGB 00011342 34 en BIC: INGBNL2A.

Het tijdschrift is tegen € 12,50 afhaalprijs verkrijgbaar op het kantoor van het NHGL in Roermond. Zo bespaart u de verzendkosten.

SOK MEDEDELINGEN 61

De vuursteenmijnen van het Jekerdal en het Maasdal in Bassenge en Visé

Vuursteen werd al 6000 jaar geleden gewonnen in de bekende vuursteenmijnen van Rijckholt en Valkenburg. Minder bekend en dus minder aandacht trekkend zijn de recente vuursteenmijnen in het Jekerdal en het Maasdal, net over de grens bij Maas-tricht. Vanaf de jaren '30 tot in de jaren '60 van de vorige eeuw werd aan de zuidflank van het Mergelland vuursteen gedolven in tientallen vuursteenmijnen. Hoewel deze mijnen soms redelijk groot van oppervlakte

zijn of waren (sommige zijn helaas verdwenen), hebben ze op onderzoekers en berglopers, zeker in vergelijking met de mergelgrotten, nooit zo'n aantrekkingskracht uitgeoefend.

Het kappen van de vuursteen voor het gebruik in de keramische en porseleinindustrie was dé voornaamste reden om de vuursteen al dan niet ondergronds te winnen. In deze industrie worden maaltrommels gebruikt, die absoluut ijzer vrij moesten blijven om minuscule verontreiniging in bijvoorbeeld wit porselein te voorkomen. De metalen maaltrommels werden daarvoor aan de binnenkant bekleed met enigszins conisch en speciaal op maat gekapte vuurstenen. Dat kappen gebeurde door de vuursteenkappers, die rondom de vindplaatsen van vuursteen hun werk in de openlucht uitvoerden. Het was een heel aparte techniek en het vergde veel oefening om de stenen met een zogenaamde wideahamer te klieven en te kappen tot de gewenste vorm en maat. Het beroep van vuursteenkapper was enig in Europa en hun unieke product werd wereldwijd verscheept.

ning om de stenen met een zogenaamde wideahamer te klieven en te kappen tot de gewenste vorm en maat. Het beroep van vuursteenkapper was enig in Europa en hun unieke product werd wereldwijd verscheept.

De vuursteen werd deels ondergronds ontgonnen in tientallen mijnen in het Jekerdal en het Maasdal. Sommige zijn nog gewoon toegankelijk of zijn in gebruik als bijvoorbeeld champignonkwekerij of opslagplaats.

Enkele mijnen zijn echter inmiddels verdwenen door ander gebruik van het bovengrondse landschap en zijn verrassend snel uit het collectieve geheugen verdwenen. Deze inventarisatie beoogt een opsomming te geven van de mijnen, hun ligging en geschiedenis, de wijze waarop gewerkt werd en welke problemen de mijnwerkers tegen kwamen. Ook is er aandacht besteed aan de gevonden relictten, de bijzondere mijnbouwkundige voorzieningen en de ondergrondse fauna.

SOK-mededelingen 61 is te bestellen door € 10,00 over te maken op rekening NL31 INGB 0000429851 (BIC: INGBNL2A) ten name van het Publicatiebureau Natuurhistorisch Genootschap te Melick. Dit bedrag is inclusief verzendkosten. Vermeld bij uw bestelling de gewenste publicatie en daarnaast uw adres, postcode en woonplaats.

I N H O U D S O P G A V E

- 313** BIJZONDERE BESTUIVERS BIJ ORCHIDEËN
Deel 3: Honingbij en Hoornaar als bestuivers van de Brede wespenorchis
Jean Claessens & Jacques Kleynen
De Brede wespenorchis (*Epipactis helleborine*) wordt bijna uitsluitend door wespen bezocht. In 2013 werden echter opvallend veel Honingbijen (*Apis mellifera*) geobserveerd die een flink deel van de bestuiving voor hun rekening namen. Ook een andere opvallende bestuiver, de Hoornaar (*Vespa carbro*), was actief. In dit artikel worden de morfologie van de Brede wespenorchis en de aanpassingen aan de bestuivers besproken, waarna ingegaan wordt op het voorkomen van de genoemde afwijkende bestuivers.
- 318** HET BELANG VAN UIT PRODUCTIE GENOMEN AKKERS VOOR REPTIELEN
Resultaten van een vierjarige veldstudie op verlaten landbouwgronden in Nationaal Park De Meinweg
A.J.W. Lenders
In de jaren 2010-2013 zijn diverse verlaten akkers in het Nationaal Park De Meinweg onderzocht op hun geschiktheid als leefgebied voor reptielen. Daarbij was er met name aandacht voor de Hazelworm (*Anguis fragilis*) en de Gladde slang (*Coronella austriaca*). Het onderzoek vond plaats met behulp van metalen platen die dienden als schuilplek voor de soorten. De akkers, die in verschillende successiestadia verkeren, zijn door hun hogere voedselrijkdom ten opzichte van hun omgeving aantrekkelijk voor reptielen. Er is namelijk voldoende voedsel in de vorm van muizen en insecten aanwezig. Daarnaast biedt de dichte kruidlaag een geschikt leefgebied omdat hier plekken zijn om te zonnen, om zich te verschuilen en om te fourageren.
- 331** ONDER DE AANDACHT
- 331** BINNENWERK BUITENWERK
- 332** COLOFON

Foto omslag:

Gewone wesp (*Vespula vulgaris*) op Brede
wespenorchis (*Epipactis helleborine*)
(foto: Jean Claessens & Jacques Kleynen).